

On Date 14th April' 2020 Celebration of 129th Birth Year of Dr. Babasaheb Ambedkar. On this occasion, we publish Online Special Issue on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Global Vision - 2020

Published On Date 14.04.2020

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	The Immortal Leader Of Dr.B.R Ambedkar And His Contribution Of Indian Constitution	G.SAKTHIVEL	1-3
2	Role of (Valmiki) Dalit Women in Higher Education	Sangeeta Kumari	4-14
3	डॉ. भीमराव अम्बेडकरके शैक्षिक विचारो की वर्तमान परीपेक्ष्य में सार्थकता	हरीश कुमार यादव	15-19
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा आशय आणि साहित्य सौंदर्य	डॉ. दिलीप बारसागडे	20-24
5	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक आणि शिक्षण विषयक विचार	डॉ. व्यंकटी वाल्मीकिराव नागरगोजे	25-31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : राज्य समाजवाद	प्रा. डॉ. कुचेकर एच. एस.	32-36

The Immortal Leader Of Dr.B.R Ambedkar And His Contribution Of Indian Constitution

G.SAKTHIVEL

Ph.D., Research Scholar
Dept Of Political Science
Madurai Kamaraj University

ABSTRACT

DR.B.R.Ambedkar he is the great eminent scholar and writer. In his life spent women's rights, constitutional making, dalits rights and backward class people's rights. So became called as about constitutional safeguard Dr.B.R.Ambedkar abolition of poor level and dalits peoples. He is great independent India first law minister of modern India. Before British government following kingship but India getting democracy so many privileges' the main cause Dr.B.R.Ambedkar hard work helped to him life .He struggled throughout his life for securing the human rights. His important three principles of liberty, equality, and fraternity are ensnared in the constitution given more values and giving equal opportunity to all citizens, so he called became great chief Architect of modern India.

Keywords: Liberty, Equality, Fraternity, constitutional making, women's rights, Dalits rights, Law Minister, Great Architect.

According to J.S.Mill:

The writings of J.S.Mill impressed up on Ambedkar the importance of individuals initiative and personal responsibility like Mill ,Ambedkar was also convinced that freedom of thought is absolutely indispensible although freedom of action may be limited .He said liberty of the individuals should be limited as it can became a nuisance to the other .This idea he express in a forceful stamen before the constituent Assembly while dulling with the exceptions and qualified caution of the Fundamental Rights.

Dr.B.R.Ambedkar and his views of women's:

Dr.B.R.Ambedkar immense strived hard efforts for liberation and empowerment of Indian women in India as follows.

- 1) Dearness Allowance
- 2) Women's labour welfare fund
- 3) ESI
- 4) Provident fund Act
- 5) Common labour protection Act
- 6) Maternity benefit for women labour bill
- 7) Divorce Act
- 8) Right over parental property
- 9) Leave benefit to piece workers
- 10) Revision of scale to pay for employees
- 11) Restoration of ban of women making underground in mines etc,
- 12) No marriage before age of 18years

- 13) Maintenance allowance from husband on getting legally separation
- 14) Widow can adopt a child
- 15) Mother can change guardian of minor
- 16) Equal pay for equal work irrespective of the sex.

Today our constitution guaranteed voting rights to all Indian women's. As a right because to him .But before independent India, it is not easy task, for everyone right to vote .Even man also so he is called champion of women's rights.

Dalits safeguards:

Being the chairman of drafting committee of Indian constitution Dr.B.R.Ambedkar provided certain constitutional provisions to protect the rights of dalit in social, Economic, Educational employment and Political field in the form of protective discriminations of preferential treatments or reservation policy

Laws Protecting Dalit Rights:

Dr.B.R.Ambedkar against the caste oppressions, forces the British government to enact the laws for the welfare pr the scheduled castes. The educational, economic and political interest of schedule castes, the constitution of Indian provisions the following safeguards.

- 1) Article -14 Proclaims right to equality.
- 2) Article -15 of the constitution out laws discrimination of the grounds of religion, race, caste/sex or place of birth.
- 3) Article -16 and 35 equality of opportunity in matters of public employment for SC/ST.
- 4) Article-17 Proclaims abolition of Untouchability, practice of Untouchability in any form is forbidden and punishable under any Law.
- 5) Article -46 State shall promote the educational and economic interests Of SC/ST and protect them from social institute and all forms of exploitation.
- 6) Article -23 Prohibition of traffic in human being and forced labour.
- 7) Article -29 (2) forbidding or any denial of admission to educational institutions maintained by the state or receiving grant out of state funds.
- 8) Article -330 Special representation in the lower house of parliament in proportion to the population to the population of SC/ST.
- 9) Article-338 (1) –Appointment of national commission for SC/ST to investigate all matters relating to the safeguards provided in Indian constitution for social, educational and economic advancement of SC/ST in India.

Constitutional Provisions:

In the draft constitution the “Fundamental Rights” prescribed were justifiable in the court of law of all the rights Dr.B.R.Ambedkar observed “Equality of opportunity”, regarding the constitutional remedies, he characterize Article 32 as the very soul of the constitution and the very heart of it.

To him fundamental rights would mean establishment of equality and liberty in order to reform our social system, this is so full of in equalities discriminations and other which conflict with our fundamental rights.

Directive Principles of State Policy:

The directive principles of state policy contained the positive obligations of the state towards its citizens. The directives were meant to ensure social and economic democracy which was sacred by the provision of fundamental rights in a written constitution.

The values of Justice, liberty, Equality, beniting human dignity of individuals outlined in the preamble are made more elaborate and substantive in part iii and iv of the constitution. Part iii deals with fundamental rights while part iv deals with directive principles of the state policy .According glance at part iii and part iv eloquently reveals the quest of the founding father of social revolution solemnly resolved in the preamble.

The Preamble of the Constitution:

The preamble of constitution has authorized the state and its three principles organs Legislature, Executive and Judiciary, to take all necessary measures to create a sustainable social order in which every citizen could be assured of all inclusive justice without any discrimination on grounds of caste, creed ,race, religion ,sex, descent place of birth and residence.

Conclusion:

Dr.B.R.Ambedkar his contribution important work of Indian democracy, as a chairman of the constitution. He gives great shape to our country of a complete sovereign work became Ambedkars name will be written in golden letters in the history of India as a creator of social justice .He spent his whole life for the betterment of the poor. Exploited, Untouchables and troubled classes thus ,Dr.B.R.Ambedkar contribution to the most valuable Indian constitution is undoubtedly of the highest order, so Dr.B.R.Ambedkar called as the “Father of chief Architect “ of the Indian Constitution.

References:

- 1) kataria, Dr.B.R.Ambedkars Vision of Nation –Building ,kalpak Publication,Delhi-2017
- 2) Dr.B.R.Ambedkar,caste for Hindu code ,Beacon information and publication,Delhi,1949.
- 3) Dr.B.R.Ambedkar writings and speeches, Vols 1-17.
- 4) B.J.Bhandutta- champion of human Rights .Dr.B.R.Ambedkar.
- 5) Dr.B.R.Ambedkar : Writings and speeches Vol.8.2014
- 6) Dr.B.R.Ambedkar 1956, prospects of democracy in India. New Delhi. Critical quest.
- 7) Ambedkar .B.R. 1937, Annihilation of caste, 2nd ed.,Bombay ,Education Department.
- 8) Revankar, Ratna G .1971. The Indian Constitution – A case study of backward class. New Jeresy,Fairleigh Dickinson University press.
- 9) Sihna ,jogendr .1993. Dr.B.R.Ambedkar : A critical study Patna: Vijay Publication.
- 10) Shivakeri, ehandrakant .D -2004. DR.B.R.Ambedkars Political Philosophy, New Delhi: Anmol Publication.

Role of (Valmiki) Dalit Women in Higher Education

Sangeeta Kumari

Ph.D Research Scholar

University of Hyderabad, Department of History

Abstract

This paper, examines the many hurdles that lie in the path of Valmiki women seeking education. Focusing on the city of Lucknow, it will be an attempt to show how Valmiki women are subjected to a system of double oppression. It seeks to reveal the physical and mental violence they are subjected to. The Dalit Women is perhaps a name of soul covering Skelton which serves everyone in society with little hope of any care or concern for herself. She is being neglected by the society. She works from scavenger to midwife, labourer to agriculture, house wife to worrier like other women; she is a mother, a sister, a daughter a wife, a divine soul and carer. Her educational story is long narration of wins and losses. Dr. B. R. Ambedkar said, "Unity is meaningless without accompaniment of women education is fruitless without educated women and agitation is incomplete without strength of women." Dr. S. R. Radhakrishnan said, "You can tell the condition of a nation by looking at the condition of the status of the women." For Dalits women, in every sphere, they have to face it twice because of their identity, and are thus-'doubly Dalits' and 'doubly jeopardized'. The Valmiki's are one of the largest socially stigmatized Dalit groups numbering nearly 1.5 million in U.P alone and constitute about 3.3% of Dalit population of Uttar Pradesh. They occupy the lowest position of the caste system according to the social hierarchy among both higher and lower castes in India. The Bhangis occupy the lowest of the low position as they are night soil removers. Prior to Independence, the Bhangis mainly worked as sweepers for higher castes. According to mythology they are supposed to have been born ritually under and therefore potential polluters of higher castes.

Literacy rate among the Valmikis is low because they cannot afford it though they view education favorably. According to 2001 Census report among the major Scheduled Castes of U.P. Chamar and Dhabhi have shown the highest literacy rate (49%) while Valmikis have recorded the lowest literacy rate (33.8%). The graduates and above are just 1.4%. The non-technical and technical diploma holders constitute a mere 0.1% only.

The Educational status of Valmiki women is miserable as compared with others. This lack of literacy snatches from women their dignity, keeps the women economically poor and mentally isolated and does not allow them to play dominate role in society. It acts as brakes on social development, economic progress and political maturity of women. Also due to illiteracy Valmiki women fail to bring up their children properly. They cannot educate them properly. The inferiority complex is developed among them and they are incapable to build confidence among themselves.

The economic strength of women in this community makes them more important in the family. Boys go out to school while girls join their mothers at work at an early age. Despite the fact that women in Valmiki community enjoy a lot of authority and respect the attitude towards educating the girl child is still negative. Most of them are of the opinion that there is no need to waste money on girl's education. It will not only keep them away from work but at the same time

their marriage will become a problem. Among the Valmiki's education of the girl is not regarded as qualification at the time of marriage. It is a disqualification as an education partners has to be found for her and it is an expensive affair.

Keywords: Scavenger, Skelton, Community, Carer.

Introduction

Without knowledge intellect was lost; Without intellect morality was lost; without morality dynamism was lost; without dynamism, money/finance was lost; without money Sudras were degraded (demoralized), all this misery and disasters were due to lack of knowledge! Jotirao Phule, the pioneers of women education in Maharashtra

Education is a very powerful instrument for emancipation. Further, it may be defined as the inculcation of knowledge, values, skills and altitudes by means of institutions that have been built up toward this end. It is an inevitable tool for the improvement of socio-economic condition of people. Education helps to bridge wide disparity in social status, political assertions and income distribution. This also plays a significant role in transforming the existing social order and in defining the aims and objectives of human beings. One of the major objectives of education in the post-independence era, specifically in 1950 was to cater to the educational needs and development of SC children who have remained quite isolated from the ambit of education for over ages. After independence; government started making systematic efforts to raise educational standard of SCs though the result has not been satisfactory in terms of its implementation and outcome. Notwithstanding the education was an attempt at integration of Dalits with the rest of the society, they continue to remain out of mainstream life. These groups of children are brought up in the society along with others but are away from the mainstream of life. It is only during the last few decades that there has been a social reorientation and acceptance.¹ In India a good deal of emphasis has been laid since independence, on the spread of education. The Constitution adopted in 1950 emphasized on central importance of education in national development and includes a Directive Principle to provide by 1960, free and compulsory education for all children up to the age group of 14 years. Educational development among socially and economically weaker section such as SC has been considered an important obligation under the constitution. Article 46 provides to promote with special care the educational and economic interest of the weaker sections of the population and in particular of SCs and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.²

Background- India claims to be a largest democracy in the world. The major factor which makes democracy a success is the quality of its men and women. Democracy becomes meaningless for the people if they remain uneducated and the number of illiterates remains high. Even today the modern Indian state, despite its commitment towards addressing the problems of caste, has completely failed to address the question of increasing access to modern education. 80% of Dalits are living below the poverty line and 23.62% of whom are having the marginal or small cultivator status. Besides 3.42% were occupied in household whereas around 17.59% of Dalits are engaged under the category "other workers" which included employment in Municipal Corporation, Governmental organization, service sector etc.³

According to 2001 Census the population of Uttar Pradesh had reached to 1, 66,197,921 out of which SC population was 35,148,377 which was about 21.1% of total population. The population of Balmiki's was 11, 66,383 (3.3%). The majority of the population belonging to the SCs is illiterate even today. The literacy rate has grown at less than 1% per year while population has been growing at the rate of 2% per annum. According to 2001 Census in U.P. only 47% of Balmiki population is literate.

Table (1)

India	Literacy Rate	SC Literacy Rate
Male	64.13%	49.91%
Female	39.29%	23.76%
Total	52.21%	37.41%

Source: Ministry of Welfare, Government of India, New Delhi, Report Published in March 1998.

The report published in March 1998 by the Ministry of Welfare, Government of India, indicates the recent literacy figure of general communities as well as SC. According to table 1, the general castes (male) literacy rate 64.13%. Where as it is only 49.91% in case of SC male. While the literacy rate of women belonging to general communities was 39.29% that of SC female was 23.76%. If we include male and female the literacy rate reaches out to 52.21% among general castes where as it is 37.41% among SCs.

Only 1.9% populations belonging to SCs were literate in 1951 which increased to 12.30% in 1961. In other words, the literacy rate among the SC increased by 10.4% in first 10 years, In 40 years only 37.41% SC population were literate in 1991. In 2001 the literacy rate of SCs was 54.7%. It is very disappointing to see that the measures adopted to develop education among SCs have failed at every level. The literacy rate among them did not increase even at the rate of one percent in a year.

Table (2): Literacy Rate (SC)

Year	Percentage
2001	54.7%
1991	37.41%
1981	26.48%
1971	18.28%
1961	12.30%
1951	1.9%

Source: Census Reports of various years

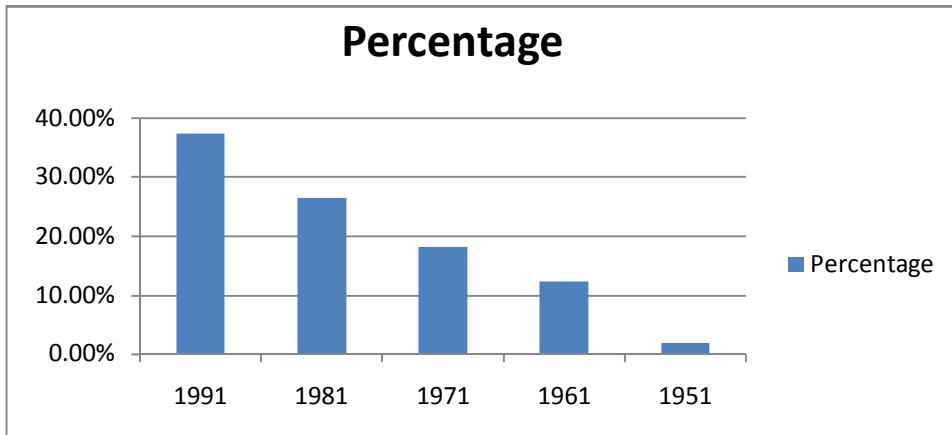

Table 2 shows the literacy rate of SCs in various years. According to 1991 Census India became more literate than it was in 1951.

Progress at Educational level

Education is the soul of human civilization development but it has been lacking among the SCs. To compete with general communities, it is necessary to equip them educationally. According to 2001 Census the population of Uttar Pradesh had reached to 1, 66,197,921 out of which SC population was 35,148,377 which was about 21.1% of total population. The population of Balmikis was 11, 66,383 (3.3%). In 2001 the literacy rate of U.P. SCs was 54.7% out of which 60.3% for males and 30.5% was for females. It is a matter of grave concern that out of a total 133 lakh children in the age group of 5-14 years. 58.3 lakh have been attending school constituting 56.44 percent. As many as 45.1 lakh (44.6%) children in the corresponding age group have not been going to school. The percentage of Balmiki children going to school has been 53.3% only.

The school dropout rate is a matter of concern. 72.91% SC student dropped their education before they could reach high school. The data available from U.P government gives a detail of SC students studying at various levels.

Table (3): SC student Registered between Primary and Ph. D levels

S.No.	Class	No. of Students
1	Primary(1-5)	24,11,563
2	Junior high school (6-8)	07,34,330
3	High school (9-10)	03,14,686
4	Above high school and up to Ph.D. Level	02,34,776
Total		37,35,355

Source: Government of U.P. Report, 1992-93.

Table 3 reveals a very pathetic picture of SC students registered at various levels. At primary level around 24 lakhs SC boys and girls were registered. Out of this number only 729 students reached up to Post graduation in Science. In other words, in a state like U.P where the SC population is around 3 crores, not even 1000 students of this community are doing M.Sc. Besides 3 lakhs boys and girls students were studying in High School out of which only 11000 boys/girls reached to the level of Post-graduation. In most of the cases, it has been observed that the economic backwardness of SC family is the only barrier in gaining access to education.

Dropout Problem

A Conference was held on “Education for all” in New Delhi, in which Ministry of Education. Government of India came out with a statement in the form of a booklet which dealt with the dropout rate among SC students at various levels.

Table (4): SC students Registered at Graduation and Post- graduation

Graduate Subject	Degree Course	Class SC's
Art and Literature	B.A	37,217
Science	B.SC	04,966
Commerce	B.com	02,739
Engineering	B.E. etc.	00,091
Medical	M.B.B.S	00,182
B.Ed.	B.Ed.	1,555
Total		46,748

Post-Graduation	Ph.D./M.Phil.	0,224
Science	M.sc	0,729
Commerce	M.com	0,632
Art and Literature	M.A	9,526
	Total	11,248

Source: Government of U.P Report 1992-93

The dropout rate given here is on an all U.P basis. There is a specific mention about Lucknow. The dropout rate in Lucknow is more or less equal to all India. Because barring two or three states, the status of Scheduled caste education is more or less the same. However, in many cases Lucknow is in worst position in comparison to other states.

Table 4 shows that among 100 boys/ girls admitted in class 1st, 80 out 100 dropped out before they could reach up to 10th and at the P.G level numerically they were very few. For instance in the year 1992-93, 4 lakhs SC students were registered at primary level but only around 24,000 of them were able to reach up to P.G level.

Some reasons for high dropout rate raise several questions:

1. Several lakhs of SC boy/girls registered themselves in primary school but out of them only a few hundreds or thousands students could reach up to P.G level. Is it because these students are not interested in gaining education?

2. Just imagine about those SC students who score 70% marks and but had to drop their studies. Because they spent their childhood in schools where modern education was not introduced and thus they failed to go for further advanced education. Realizing this dismal possibility of securing jobs, they opted out of their education.
3. Lakhs of SC boys/ girls failed to pass through 12th standard and these student certainly have crossed their 16 years of age.
4. Think about those SC students with the age ranging between 17 to 22 who have cleared the Graduation and Post graduation either in third division or failed.
5. The representation of SC boys/girls in Science subject is too negligible. Are the SC students not interested in studying Science or they lack proper guidance or even if they get admission in Science subject they lack resources to pursue their studies in Science subject.⁴

The Phenomena

Before delving deep into the poor success rate of Dalits in higher education, it would be significant to examine the value system of higher education. By its very nature, higher education is elite. Only 6% of the relevant age group enrolls in higher education. Most of these children are of politicians, bureaucrats, landlords, businessmen and the professional hailing from upper castes and classes with a clear value system of their own. A few years ago a survey was done on the beneficiaries of higher education indicated that 80% of the students who attend universities came from the top 20%.⁵

Owing to their internalized caste values in the universities and colleges Dalit students feel inferior. The students from upper caste communities feel superior and treat Dalit students in line with the internalized caste values. What the centers of higher education do is merely perpetuate the notion of purity and impurity, superiority and inferiority, high and low, the very same caste sentiments existing in society. This is the reason behind many drop outs among Scheduled Caste students for they find the environment not congenial. Those who survive either pass out with a feeling of inferiority or get competed by the higher castes and classes. By moving them out of their social environment, the higher education system gives body blows to the culture of the Dalits. Who determines the culture of the universities? The caste culture which is prevalent in higher education is the creation of casteist teachers and administrators who teach and administer the centers of learning. Generally caste teachers are not expected to behave very differently in colleges and universities than the way they behave in society. Consciously or unconsciously the teachers and administrators do perpetuate through their own interaction with Dalit students their internalized caste values, thus posing a threat to the achievement of Dalit students. Thus a Dalit student besides getting rid of his own internalized self-image of inferiority, pollution, self-rejection, impurity and fear has to encounter teachers and students who too have a hostile attitude towards him. Educational system does not function in a vacuum. It is built on our social system of caste, and if is the same caste people who oppress and unleash atrocities on them manage and run administration of our colleges and universities. **Dr. Ambedkar** has rightly said “no real progress can be made in education, if education was entrusted to the teachers from the Brahmin

community whose minds conceived abhorrence for the lower classes and showed callous disregard for the intellectual uplift of any other classes.”⁶

Difficulties to cope with

In India there is a dual system of higher education. The elegant English medium schools have always been under the domination of the upper castes, the rich and the powerful. These institutions are reserved for the children of politicians, businessmen, professionals, all hailing from the upper strata of society. The institutions with high standards in our country like the J.N.U. (Jawahar Lal Nehru University), I.I.T (Indian Institute of management and Technology) and others demand a very high standard of English. Those who have not had their education in English medium schools cannot compete for these institutions. Given their poor economic condition as community, Dalits cannot afford sending their children to these schools. Beside illiterate and uneducated Dalit parents are unable to introduce their children to the culture of the elite educational system represents. They are forced to send their children to village schools where teaching staff and the infrastructure are in poor shape. That is why even those who aspire for higher education are compelled to join liberal B.A, M.A. programmes.

As a result most of the SCs are confined to government colleges and universities. We are all aware how these institutions are run. Apart from the dearth of teaching staff those who are on the regular role don't do regular teaching. Classes are hardly held.⁷

Efforts for change

If concrete changes are to take place in Dalit higher education, one may have to have recourse to Dalit culture. If caste culture has prohibited them to climb the ladder of success in higher education, can Dalit culture bring about a change in their self-perception and lead them to empowerment. Is it possible for Dalits to change their self-image denouncing the caste image they have acquired by announcing a new image that is historically theirs?

One may ask whether Dalits have their own culture. Historically Dalits claim that they had a rich culture.⁸ Here is a statement by **Dr. B.R Ambedkar**: “The Hindus wanted the Vedas and they sent for Vyasa who was not a caste Hindu. The Hindus wanted an epic and sent for Valmiki who was an untouchable. The Hindus wanted a constitution and they sent for me.”⁹ The crux of this statement is that it makes a bold claim to a great spiritual and academic tradition and culture.

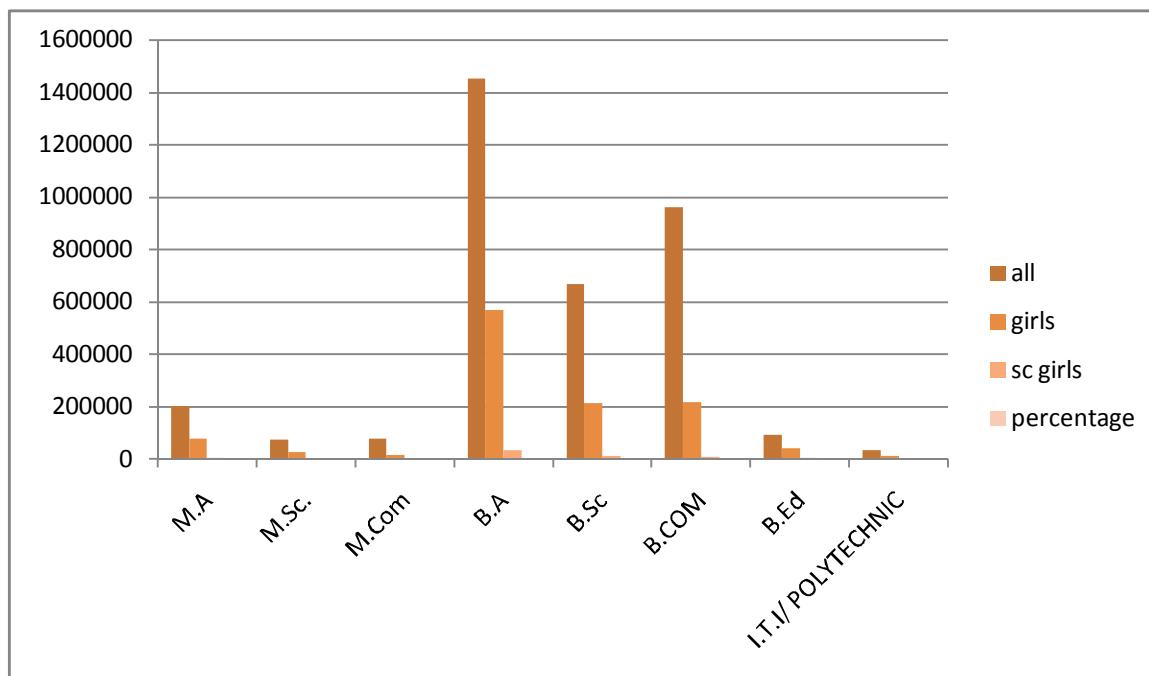
Dr. Ambedkar writing in the Harijan in 1933 noted: “The outcaste is a byproduct of the caste system. There are outcastes as long as there are castes. Nothing can emancipate the outcaste except the destruction of the caste system. Nothing can help to save Hindus and ensure their survival in the coming struggle except the purging of this odious and vicious dogma. In reconstructing their cultural heritage it is quite important for Dalits to express themselves through a common identity. Today they want to be known as “outcaste”. The idea behind is that Dalit want to remain representatives of the original casteless human community. This is the most important factor gaining their original human status.”¹⁰

Table (5): No. of Scheduled Castes Students studying in Higher Education 1995-2000

Sr.No.	Course	Total Student	Girls	SC girls	Percentage
1	M A	201733	77756	3332	4.2
2	M .Sc	73347	24410	873	3.5
3	M .Com	75870	13983	540	3.8
4	B .A	1451919	568913	31962	5.6
5	B .Sc	666405	212432	11041	5.1
6	B .Com	959786	215539	6375	2.9
7	B .Ed	91017	40435	2196	5.4
8	I.T.I/Polytechnic	31386	10439	182	1.7

Source: Record available in Academic office of various girls' colleges in Lucknow

The overall literacy rate among the SC female population does not tell the whole story of their educational backwardness in Lucknow. Their participation at various stages prominently magnifies the extent of their educational deprivation. An examination of the SC female enrollment in various classes from M.A to B.Ed. classes clearly shows the glaring under representation at various stages of education in 1995-2000. In M.A classes out of the total enrollment of 77,756 girls only 4.2 percent were SC students. Almost the same situation could be observed in M.Sc. classes also. Only 3.5 percent SC female student were enrolled during 1995-2000 in M.Sc. classes.

Same Level of participation of SC women could be found in M.Com classes during the same years. Only 3.8 Percent SC female students were enrolled during 1995-2000 in M.Com classes.

The enrollment rates of SC girls in various Undergraduate courses were not very satisfactory either though the situation was slightly better as compared with the enrollment rates in Post graduate course. Table 5 shows that in B.A. classes out of the total female enrollment, the enrollment rate of the SC was 5.6 percent during 1995-2000. Only 5.1 percent SC students were enrolled in B.Sc. programme. 2.9% of participation SC students could be found in B.Com classes during 1995-2000.

However, among professional courses the representation of the SC girls is very poor. Only 5.4 percent girls were enrolled in B.Ed courses. 1.7 SC girls were enrolled in I.T.I. Colleges during 1995-2000.

Table (6): No. of Valmiki Caste Student studying in Higher Education 1995-2000

Source: Record available in academic office of K.K.C and K.K.V. P.G College, Lucknow

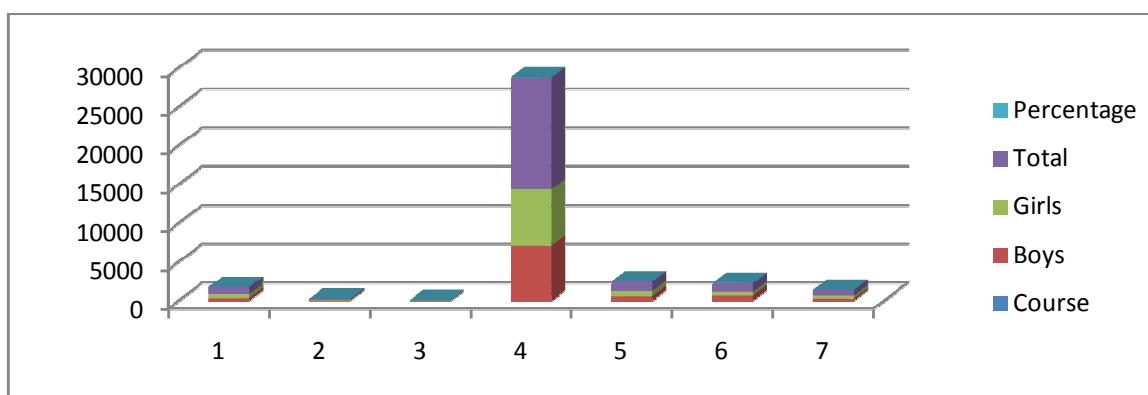

Table 6 shows the data supplied by K.K.C, K.K.V P.G College. 876 Valmiki caste students in the M.A programme were mere 8.8 percent of total students. Almost the same situation could be observed in M.Sc. programme also. Only 123 students were enrolled during 1995-2000 in M.Sc. classes. Only 2.6 percent Valmiki students were enrolled in M.Com classes.

At the Graduation level once again the Valmiki student enrolled in B.A programme were 10.8 percent and the B.Sc. 7.4 percent and B.Com 5.5 percent. 18.1 percent students were pursuing their B.Ed. degree.

There is ample evidence to indicate that in spite of 6 decade of protective discrimination, Schedule castes lag far behind the rest of the population in education. Schools and University enrollment is yet another indicator of the educational backwardness of the Valmiki caste. The unsatisfactory situation of course wise distribution of Valmiki caste student population is further revealed by the fact of those who go up for higher education. The number of those who go for certificate course is higher than the number of those who go for degree courses.

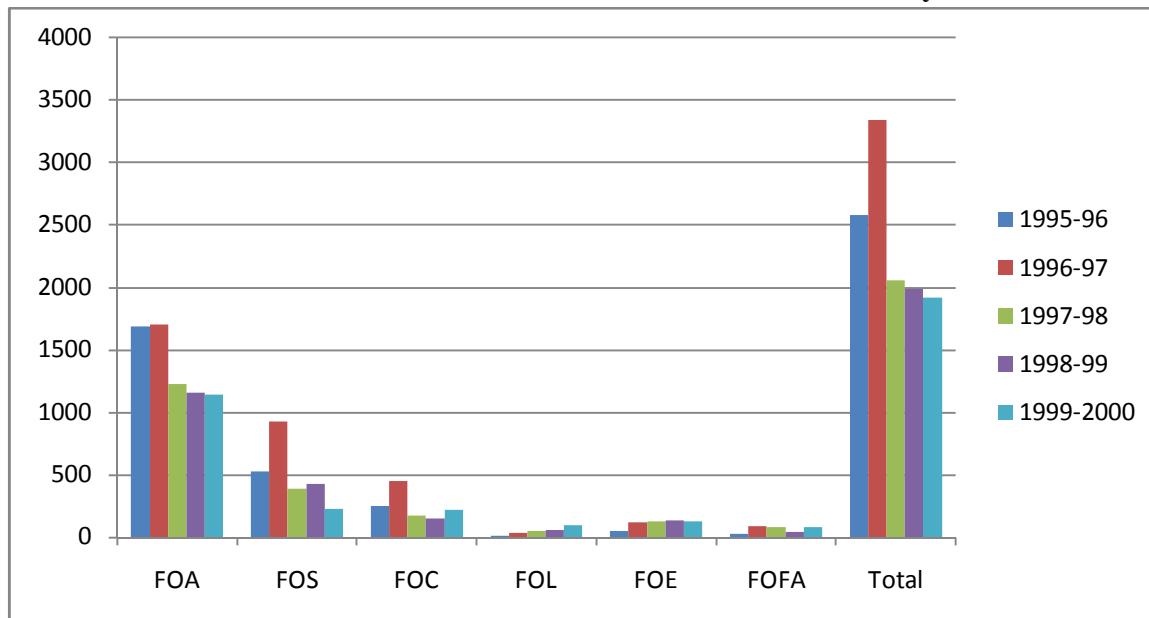
Table (7): Number of SC students admitted in various faculties of LU during 1995-2000

School. Course	1995-96	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000
FOA	1690	1701	1225	1157	1147

FOS	533	929	388	431	228
FOC	254	454	178	153	225
FOL	16	39	54	60	98
FOE	52	123	129	136	132
FOFA	34	90	81	48	87
Total	2579	3336	2055	1985	1917

Source: Record available in Academic Office in Lucknow University.

Higher Education is the most crucial sector in the educational system of a country. In fact, this sector is the backbone of any industrial country. These sectors not only develop human capabilities to a maximum extent possible but also empower a person with knowledge, perception and ideas which help him/her to contribute to the development process of society more meaningfully and rationally. However, higher education has remained still a far off goal for majority of the people in India and more so with regard to the scheduled castes. The participation of the SCs in higher education is very low in the city of Lucknow.

Table 7 shows that during the last decade the growth of SCs student in higher education has been at a snail's pace. During the year 1995-96 the total was 2579 only. These figures were highly disproportionate to the total number of students. Similarly during 1996-1997 the total enrollment of SC students was 3336 only. Almost the same situation could be observed during 1997-98. The total enrollment was 2055 only. In 1998-99, the enrollment of SC students was 1985 that is very poor. The poor representation during the year 1999-2000 the enrollment of SC student 1917 in higher education was partly the result of their low participation in the college sector and higher dropout rates.

References

1. Rajawat, M., Dalits: Role of Education, Anmol publication Pvt. Ltd., 2005, p.9.
2. Ibid, pp.9-10.

-
3. Ibid, p.11.
  4. Ibid, p.16.
  5. Ibid, p.112.
  6. Muralidharan, V., Educational Priorities and Dalit Society, Kanishka Publishers, 1996, p.168.
  7. Singh, Bharat, Dalit Education, Anmol Publication Pvt. Ltd., 2004, p.47.
  8. Pinto, Ambrose, Culture, Values and Dalits in Higher Education, Orient Longman, 2002. P.187.
  9. Mathai M.O., Reminiscences of the Nehru Age, Vikas Publishing House, New Delhi, 1978, p.25.
  10. Bhattacharya, S., Education and the Disprivileged, Orient Longman, 2002, p.189.

डा० भीमराव अम्बेडकर के शैक्षिक विचारों की वर्तमान परिपेक्ष्य में सार्थकता

हरीश कुमार यादव
(प्रवक्ता शिक्षा विभाग)
रा.च.र. राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय उत्तरकाशी
Mob.n. 9997867164
Mail-yadavh101@gmail.com

सारांश

वर्तमान अध्ययन का उद्देश्य डा० भीमराव अम्बेडकर के शैक्षिक दर्शन का अध्ययन करना तथा वर्तमान परिपेक्ष्य में उनके शैक्षिक दर्शन की उपयोगिता का विश्लेषण करना। उनके शैक्षिक विचारों की व्यावहारिक उपयोगिता आधुनिक समाज में प्रासंगिक है। अम्बेडकर जी ने कहा शिक्षा एक बदलाव लाने वाला आन्दोलन है, सच्ची शिक्षा मानव विकास तथा समता वाद का विकास करती है। शिक्षा सूत्र शिक्षित, एकजूट, संघर्ष के माध्यम से शिक्षा को उत्थान का माध्यम बताया। भारत के संविधान निर्माता, मानवता के समर्थक, भारत रत्न, वैज्ञानिक दृष्टिकोण वाले सच्चे अर्थों में दलित समाज एवं वंचित वर्ग के सच्चे हितेशी थे। उनके व्यक्ति, समाज, देश के सम्बन्ध में विचार आधुनिक वर्तमान युग में प्रांसगिकता लिये हैं। डा० भीमराव अम्बेडकर जी ने अपने शैक्षिक विचारों में सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा वैज्ञानिक सभी विषयों को महत्व दिया, जिससे व्यक्ति, समाज और देश का समान व सर्वाग्रीण विकास हो। उन्होंने शिक्षा को लोकतांत्रिक समाजवादी बनाने पर बल दिया, समाज के आधार पर शिक्षा,ज्ञान के एकाधिकार की समाप्ति, समान पाठ्यक्रम, प्रगतिशील पाठ्यक्रम, वैज्ञानिक तथ्यों, तर्कों, सिद्धान्तों को शामिल करने तथा शिक्षक को स्वतन्त्र विचारों वाला होने की बात की। डा० भीमराव अम्बेडकर जी ने यर्थार्थवादी शिक्षा को प्रगति का माध्यम बताया। डा० भीमराव अम्बेडकर जी के शैक्षिक विचारों का संकलन विभिन्न पुस्तकों, लेखों, पत्रिकाओं, लिखित भाषणों तथा अखबार में संकलित विचारों से लिये गये।

मुख्यविन्दुः— डा० भीमराव अम्बेडकर, दार्शनिक, शिक्षाविद, सार्थकता।

हमारा देश प्राचीन समय से ही अपनी सभ्यता, संस्कृति, कला एवं साहित्य के क्षेत्र में अग्रणी है। भारत की महानता का श्रेय भारत की पावन भूमि पर जन्म लेने वाले विभिन्न क्षेत्रों के विद्वानों को है जिन्होंने अपनी विशिष्ट विद्वत्ता से भूस वसुन्धरा को विभूषित किया है। ये विद्वान कभी वैज्ञानिक रूप से, कभी राजनेता के रूप में, कभी सामाजिक कार्यकर्ता के रूप में, कभी शिक्षक के रूप में अपना अमूल्य एवं अतुल्यनीय योगदान देते रहे हैं। इन्ही महान विभूषितों में डा० भीमराव अम्बेडकर जी का जीवन दर्शन देशवासियों की सुष्पत भावनाओं को जागृत कर पुनः कर्तव्य मार्ग की ओर अग्रसर होने की प्रेरणा देती है। डा० भीमराव अम्बेडकर जी एक महान नेता, समाज सुधारक, दार्शनिक, शिक्षाशास्त्री के साथ—साथ समाज की बिखरी शक्तियों को संगठित तथा परिचालित करने वाले महान व्यक्ति थे। भारतीय संविधान को रूपरेखा देने वाले महान व्यक्तित्व का जन्म 14 अप्रैल 1891 में मध्य प्रदेश के महू नगर सैन्य छावनी में हुआ। डा० भीमराव अम्बेडकर राष्ट्र के सर्वोच्च पदों पर रहते हुये भी आजीवन विधिवेत्ता, अर्थशास्त्री, राजनीतिज्ञ और समाज सेवक बने रहे। उनमें निस्वार्थ भाव से समाज को उचित दिशा देने वाला एक दार्शनिक व शिक्षाशास्त्री सदैव विद्यमान रहा। इन्होंने स्वयं शिक्षा को सामाजिक समरसता व मानवीय सद्गुणों का विकास करने वाली बताया।

शिक्षा का आशय

डा० भीमराव अम्बेडकर के अनुसार शिक्षा एक आन्दोलन है अगर शिक्षा लक्ष्यों को पूरा नहीं करती तो वह निरर्थक है, सच्ची शिक्षा वह जो मानवता की रक्षा करती है, आजीविका का सहारा बनती है आदमी को ज्ञान और समानता का पाठ पढ़ाती है। सच्ची शिक्षा समाज में जीवन का सृजन करती है तथा व्यक्ति के अमूर्त विचारों का आदर्श केन्द्र होती है।

शिक्षा दर्शन

डा० भीमराव अम्बेडकर जी ने देश तथा विदेश के विभिन्न विद्यालयों एवं महाविद्यालयों से शिक्षण प्राप्त किया, साथ ही अध्यापन कार्य भी किया। जिससे इस समाज सुधारक और दार्शनिक व्यक्तित्व ने शिक्षा को एक महत्वपूर्ण अस्त्र माना। उन्होंने कहा 'शिक्षा वह है जो व्यक्ति को निडर बनाए, एकता का पाठ पढ़ाए, लोगों को अधिकारों के प्रति सचेत करे, संघर्ष की सीख दे और आजादी के लिए लड़ना सिखाए' शिक्षा दर्शन में मानव जीवन, समाज तथा वर्ण व्यवस्था में सुधार को प्रमुख स्थान दिया। मानव जीवन के लिये शिक्षा को शेरनी के दूध के समान माना जिससे व्यक्ति दहाड़ने लगे, समाज के लिये समाज को जागृत, सुशिक्षित और स्वाभिमानी बनाने पर बल दिया तथा वर्ण व्यवस्था को समाप्त करके शिक्षा के मार्ग सभी के लिये खुले हो को मूल आधार बनाया।

शिक्षा दर्शन के मूल-भूत आधार

डा० भीमराव अम्बेडकर जी ने शिक्षा के प्रसार को स्वीकार किया, उन्ही के शब्दों में “आदमी केवल रोटी पर ही जीवित नहीं रह सकता, उसको मस्तिष्क भी मिला हुआ है, जिसे विचारों की खुराक चाहिये” अर्थात् एक क्रियाशील एवं सृजनात्मक मस्तिष्क के लिये शिक्षा अनिवार्य है। उनके शिक्षा दर्शन के मुख्य मूलभूत आधार मानवता, बौद्धिकता, रुद्धिवादिता, मानव व्यक्तित्व, नैतिकता, राजनैतिक, सामाजिक परिवर्तन और समानता पर आधारित है जिससे देश को सभी का योगदान प्राप्त हो सके। डा० भीमराव अम्बेडकर जी के शिक्षा दर्शन के मूलभूत आधार निम्न प्रकार से हैं।

1. मानवता 2. अंधविश्वास व रुद्धियों से मुक्ति 3. बौद्धिक प्रवृत्ति का विकास 4. स्वयं निर्णय शक्ति 5. अशिक्षा 6. व्यक्तित्व विकास 7. नवीनता 8. न्याय व समानता 9. राष्ट्रीय संस्कृति 10. राष्ट्रीय चेतना 11. व्यवसायीकरण

शिक्षा के उद्देश्य

डा० भीमराव अम्बेडकर बौद्ध दर्शन से प्रभावित मानवता के उत्थान से जुड़े व्यक्तित्व थे इसलिये उन्होंने शिक्षा के उद्देश्य स्वयं के जीवन, सामाजिक परिस्थितियाँ, आर्थिक स्थिति व राजनीतिक विचारों के आधार पर रखें। निम्न प्रकार से हैं।

1. नैतिक मूल्यों का विकास।
2. सामाजिक विकास।
3. तार्किक और वैज्ञानिकता का विकास।
4. चारित्रिक विकास।
5. मानसिक व बौद्धिक विकास।
6. राष्ट्रीयता की भावना।
7. संकीर्णता से मुक्ति।
8. व्यावसायिक विकास।

अम्बेडकर जी शिक्षा के माध्यम से न्याय, समानता, निर्भयता, मानवीय गरिमा, आत्मसम्मान, व्यवहार परिवर्तन, सद्भावना, सामाजिक स्वतंत्रता, रुद्धिवादिता का अन्त व जीवन मूल्यों के विकास में प्रांसगिक सहयोग के पक्षधर थे।

दलित शिक्षा

डा० भीमराव अम्बेडकर देश के दलित समाज की प्रगति का शिक्षा सूत्र शिक्षा, संगठन व संघर्ष अर्थात् शिक्षित करो संगठित करो, संघर्ष करो व पढ़ो और पढ़ाओं को मानते थे। शिक्षा मनुष्य को एक विवेक शील व चिन्तनशील प्राणी बनाती है तथा उनके अनुसार इस दलित समाज के उत्थान के लिये शिक्षा सूत्र के अनुसरण से दलित वर्ग अपनी पैतृक दरिद्रता, अज्ञानता तथा शोषण से मुक्ति प्राप्त कर स्वयं को नवीन दिशा की ओर अग्रसर होने का अवसर देगे। उन्होंने पीपूल्स एज्यूकेशन सोसायटी के माध्यम से दलित शिक्षा के लिये सिद्धार्थ कॉलेज व मिलिन्द कॉलेज के साथ-साथ अनेकों संस्थानों से प्रयास किये। दलित शिक्षा के लिये उन्होंने कहा कि दलित शिक्षा को प्राथमिक स्तर से उच्च स्तर तक पहुँचाना है। साथ ही उच्च शिक्षा में तकनीकी शिक्षा, छात्रवृत्तियाँ व आरक्षण की व्यवस्था भी की जाये। इसमें कोई सन्देह नहीं कि डा० भीमराव अम्बेडकर शिक्षा को दलित वर्ग या वंचित वर्ग के लिये समाज कल्याण और प्रगति का आधार मानते तथा दलित वर्ग को आइसोलेशन विचारधारा से मुक्ति दिलाना चाहते थे।

स्त्री शिक्षा

स्वयं अम्बेडकर के शब्दों में ‘नारी शिक्षा पुरुष शिक्षा से भी अधिक महत्वपूर्ण है’ उनका मानना था यदि हम पुरुषों के समान स्त्री शिक्षा पर भी समान रूप से ध्यान देने लगे तो हम अतिशीघ्र ही प्रगति की राह पर चले पड़ेंगे। वे स्त्री शिक्षा के पक्षधर क्योंकि स्त्री पूरी पारिवारिक व्यवस्था की धूरी होती है। महाड़ सत्याग्रह से महिला सशक्तिकरण की शुरुआत कि जिससे शिक्षा प्राप्त कर स्त्री शोषण, उत्पीड़न, अज्ञान, सामाजिक विषमता, भेदभाव एवं शिक्षा के अभाव से निजात पा सकें। अम्बेडकर का विचार था पुरुष एवं स्त्री शिक्षा के समान अवसर प्रदान करने से हमें एक उच्च शिक्षित भविष्य की पीढ़ी मिलेगी क्योंकि स्त्री ही समाज, परिवार, देश को सांस्कृतिक बनाती है। स्त्री शिक्षा की स्वतंत्रता व समानता से नवीन विचारधारा वाले समाज का निर्माण होगा। स्त्री अपने जीवनकाल में अनेकों भूमिकाओं का निर्वाह करती कभी पत्नी, कभी माँ, कभी साँस इत्यादि स्त्री का

शिक्षित होना स्वयं ही सभी के शिक्षित होने से प्रत्यक्ष रूप से जुड़ा हुआ है। अम्बेडकर के प्रसिद्ध मूलमंत्र शिक्षित करो से वे महिलाओं की अनिवार्य शिक्षा के पक्ष में थे जिससे स्त्री आत्मनिर्भर बन समानता का अधिकार प्राप्त कर लें।

शिक्षक

शिक्षक के विषय में अम्बेडकर जी के विचार यथार्थवादी थे। उन्होंने स्वयं भी शिक्षण कार्य किया था। अतः वह शिक्षकों को समाज में उच्च स्थान देते थे परन्तु ब्राह्मणवादी सोच के विरोधी थे। अम्बेडकर जी ने अधिगम प्रक्रिया में शिक्षक को अत्यधिक महत्व दिया। उनके अनुसार शिक्षक बहुप्रतिष्ठित ही नहीं, अच्छा वक्ता, संयमी, ज्ञानी, अनुभवी हो। शिक्षक का कार्य विद्यार्थी को दिये जाने वाले ज्ञान के साथ उनकी मनोभावों, क्षमताओं, आचरण, मानसिक व बौद्धिक क्षमता को समझना एवं उनका विकास करना हो अर्थात् शिक्षक को मनोवैज्ञानिक समझ हो। एक अच्छा शिक्षक दार्शनिक, मार्गदर्शक, व्यापक दृष्टिकोण वाला, शिक्षण परिस्थिति निर्माता तथा यथार्थवादी होना चाहिये। शिक्षक में समयानुसार आधुनिक दृष्टिकोण की समझ और तत्कालिक व व्यावहारिक समस्याओं को समझने व दूर करने की योग्यता भी हो। शिक्षक को लोकतांत्रिक, सहानुभूतिपूर्ण, निष्पक्ष, शीलवान और नैतिक गुणों से युक्त होना चाहिये।

शिक्षार्थी

अम्बेडकर जी शिक्षार्थी के व्यक्तित्व के आधार पर उनके अनुकूल शिक्षा व्यवस्था पर बल देते थे। शिक्षार्थी को जिज्ञासु व उत्सुक प्रवृत्ति वाला होना चाहिये। शिक्षार्थीयों को अनुशासित एवं संयमित जीवन के साथ अपने मस्तिष्क को स्वतंत्र रखने पर बल दिया। जिससे शिक्षार्थी स्वतंत्र चिन्तक की तरह स्वयं के द्वारा सीख सके। शिक्षार्थी को परम्परावादी सोच के साथ-साथ आधुनिकता को ग्रहण करने वाला बताया। शिक्षार्थी धार्मिक जागरूकता के साथ आदर्श चरित्रवान् भी हो। अम्बेडकर जी के अनुसार शिक्षार्थी वह है जो स्वाध्याय करे, पाठ्यक्रम का गहन अध्ययन करे, आदर्श चरित्र वाला हो, सामंजस्य की योग्यता हो, कार्यों के प्रति अनुशासित हो तथा उचित व्यवहार करने वाला हो।

शिक्षण विधियाँ

अम्बेडकर जी ने किसी शिक्षण विधि का प्रतिपादन तो नहीं किया किन्तु वे एक सफल अध्यापक थे। वे शिक्षा की प्राचीन एवं परम्परागत शिक्षण विधियों में आधुनिकता से साथ परिवर्तन के पक्ष में थे। उनके अनुसार शिक्षक को पाठ्यक्रम व शिक्षार्थी के अनुसार लोकतांत्रिक विधि को अपनाना चाहिये अर्थात् शिक्षार्थी योग्यता, भाषा, क्षमता, निवास स्थान के आधार पर जिससे शिक्षण में सजीवता लायी जा सके। वे स्व अध्ययन विधि को महत्व देते थे। जिससे प्रत्यक्ष में ज्ञान को अनुभुव कर सके। वे आधुनिकता और वैज्ञानिकता के समर्थ थे इसलिये उन्होंने वैज्ञानिक विधि तथा समस्या समाधान विधि का समर्थन किया जिससे छात्रों में अनुसंधान व विश्लेषण की योग्यता विकसित हो। सामाजिक विषयों के लिये वे तुलनात्मक विधि को उपर्युक्त समझे जिससे शिक्षार्थीयों में ज्ञान के प्रति व्यापक दृष्टिकोण विकसित हो। शिक्षण को शिक्षार्थीयों की योग्यता एवं रुचि के अनुसार देने के पक्ष में होने के कारण उन्होंने मनोवैज्ञानिक व क्रियात्मक विधि को अपनाने पर बल दिया जिससे उनमें स्वतंत्र चिन्तन तथा वाद-विवाद के माध्यम से तार्किक दृष्टिकोण विकसित हो सके। अम्बेडकर जी ने यथार्थवादी दृष्टिकोण को अपनाया इसलिये उन्होंने शिक्षण में यथार्थवादी शिक्षण विधियों को अपनाने पर बल दिया। इस आधार पर कहा जा सकता है कि उन्होंने शिक्षण विधियों में प्राचीन व पाश्चात्य या नवीन विधियों को सन्तुलित रूप से अपनाने पर बल दिया।

पाठ्यक्रम

डा० भीमराव अम्बेडकर अपनी व्यवहारवादी दृष्टिकोण के कारण रुठ पाठ्यक्रम के पक्ष में नहीं थे पाठ्यक्रम सम्बन्धी कोई निश्चित रूपरेखा नहीं प्रस्तुत की परन्तु यह माना कि पाठ्यक्रम द्वारा लक्ष्यों की प्राप्ति हो सके। उन्होंने विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी की महत्ता को स्वीकार किया। उनके 'भारत समाज सेवा संघ' का मुख्य उद्देश्य पढ़ना, समझना, एहसास अर्थात् पाठ्यक्रम ऐसा हो जो आत्म सम्मान तथा आत्म गौरावान्ति होने का अवसर प्रदान करे। पाठ्यक्रम में समयानुसार बदलाव हो। डा० भीमराव अम्बेडकर जी आधुनिकता, चरित्र-निर्माण, आत्मसम्मान, आत्मगौरव, विज्ञान, प्रौद्योगिकी, दर्शनशास्त्र, तर्कशास्त्र को पाठ्यक्रम में स्थान देने के पक्ष में थे। जिससे मनुष्य जीवन के दो अभिन्न अंगों लोकतांत्रिक भावना तथा सामाजिक समता की भावना का विकास किया जा सके। वे पाठ्यक्रम निर्माण की स्वतंत्रता अध्यापकों को देने के पक्ष में थे जिससे वे शिक्षार्थीयों को आवश्यकता के अनुसार पाठ्यक्रम निर्माण करें। अम्बेडकर जी ने स्वयं लिखा कि विश्वविद्यालयों को पाठ्यक्रम की विस्तृत

रूपरेखा बनाने एवं चिन्तनपूर्ण व्याख्यान देने की स्वतंत्रता होनी चाहिये साथ ही अध्यापकों का शिक्षा व परीक्षा पर नियंत्रण होना चाहिये। डा० भीमराव अम्बेडकर पाठ्यक्रम निर्माण में शारीरिक, बौद्धिक, रोजगार, परिवर्तन, विज्ञान, क्रियात्मक व उपयोगिता को स्थान दिया, जिसके आधार पर गणित, विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, नैतिक शिक्षा, शारीरिक शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा इत्यादि को पाठ्यक्रम में सम्मिलित करने अत्यधिक महत्त्व दिया।

शैक्षिक विचारों की सार्थकता

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट है कि डा० भीमराव अम्बेडकर के शैक्षिक विचार उनके स्वयं के अनुभवों की देन है, वे स्वयं सामाजिक कार्यकर्ता, राजनीतिज्ञ, शिक्षक रहे इसलिये उन्होंने जो भी विचार प्रस्तुत किये उन पर उनके अनुभवों का स्पष्ट प्रभाव दृष्टिगोचर होता है। वे उच्च क्षमता, सुयोग्य प्रशासक, महान शिक्षाविद होने के साथ दलितों के मसीहा बनें। वे प्रचलित शिक्षा प्रणाली को सामाजिक परिवर्तन का माध्यम बनाने के पक्ष में थे, जिससे शिक्षा एक यान्त्रिक प्रक्रिया ना बनकर व्यक्तित्व सबलता का प्रतीक बने। शिक्षा व्यवस्था ऐसी जो आत्म-नियमन् तथा आत्मनिमंत्रण की कला सिखाये, शिक्षक ऐसा जो सच्चा सलाहकार, शिक्षक छात्र सम्बन्धों में प्रेम तथा वात्सल्यपूर्ण व्यवहार हो, पाठ्यक्रम जीवनयापन का साधन बने, शिक्षण विधियों में प्रायोगिकता है। डा० भीमराव अम्बेडकर द्वारा दी गयी शैक्षिक दर्शन से समाज में प्रचलित रुढ़िवादिता, संकीर्णता, जातिवाद, साम्रादायिकता, अनैतिकता व शोषण प्रवृत्ति आदि दोषों को दूर करने का प्रयास किया। भारत की वर्तमान स्थिति में उनके शैक्षिक विचार अत्यन्त उपयोगी हैं। अम्बेडकर जी की शिक्षा गतिशीलता पर बल देती है। इसलिये शिक्षार्थी को शिक्षा देते समय रुढ़िवादी परम्पराओं से मुक्त शिक्षा की आवश्यकता पर बल दिया, जिससे शिक्षा रोजगार देने तथा जीविकापार्जन करने में सहायक हो। शिक्षा से देश प्रेम, स्वतन्त्रता, सम्यता, राष्ट्रीयता का बोध अपने व्यक्तिगत लाभ की अपेक्षा अधिक हो, जिससे नव समाज का निर्माण हो। जिसमें शोषण, रुढ़ियाँ, अशिक्षा से मुक्ति मिले। अम्बेडकर जी स्त्री एवं पुरुष को समान शिक्षा के पक्षधर थे जिससे एक संकुचित समाज से मुक्ति मिल सके व शिक्षा द्वारा व्यावहारिक लोकतांत्रिक विचारों की महत्ता को स्वीकार करते थे जिससे शिक्षा में शैक्षिक सुविधाओं तथा व्यवस्थाओं को आसान बनाया जा सके। हम कह सकते हैं कि डा० भीमराव अम्बेडकर जी के विचार वर्तमान परिप्रेक्ष्य में छात्रों, अध्यापकों तथा शैक्षिक प्रशासकों के लिए अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हैं।

निष्कर्ष

इस प्रकार हम देखते हैं कि डा० भीमराव अम्बेडकर के दार्शनिक चिन्तन द्वारा सुझाये गये शिक्षा सम्बन्धी आयाम ने शिक्षा व्यवस्था में व्याप्त कमियों को उजागर करने के साथ भविष्य जिन समस्याओं से जूझना होगा, उसके समाधान की सामाजिक संरचनाओं और व्यावहारिक उपायों की ओर ध्यान आकृष्ट किया। भारतीय सामाजिक संरचनाओं की दास्ता से मुक्त शिक्षा को नवीन पथ की ओर ले जाने के लिये सार्थक विचारों को प्रस्तुत किया। डा० भीमराव अम्बेडकर समाज में आधुनिकीकरण की प्रक्रिया के विश्लेषण के बीच मानव जीवन को भली भाँति जानते थे। इसलिये वे शिक्षा को उत्थान एवं विकास का साधन मानते थे, जिससे देश में सामाजिक स्वतंत्रता, आदर्श चरित्र, नैतिकता, मानवीयता, समता और भातृत्व की भावना के विकास के लिये शिक्षा एक अतुल्यनीय साधन के रूप में हो, शिक्षा को आध्यात्मिकता की सम्पूर्णता माना जिससे मनुष्य में मनुष्यता का बीज रोपित हो। उन्होंने मानव जीवन का लक्ष्य व्यक्तिगत हितों से ऊपर माना। शिक्षा को व्यक्ति एवं समाज दोनों के सन्दर्भ में बतलाया, जिससे एक नवीन समाज का निर्माण हो, डा० भीमराव अम्बेडकर ने माना जिस प्रकार व्यक्ति के लिये भोजन आवश्यक, उसी प्रकार सामाजिक अस्तित्व और सामाजिक संरचना के लिये शिक्षा को अनिवार्यता होती है। मनुष्य स्वयं शिक्षित हो साथ ही अन्य को भी शिक्षित करें जिससे श्रेष्ठ मानव, सावभौमिक सामाजिक संरचना, उन्नत व समृद्ध राष्ट्र तथा श्रेष्ठ विश्व की कल्पना को साकार रूप मिले।

मीणा _____, मीनाक्षी (2017) . अम्बेडकर : हाशियाकृत समाज के शिक्षाशास्त्री, फॉरवर्ड प्रेस
<https://www.forwardpress.in>

1. भट्टनागर, डा० राजेन्द्र, मोहन (1980) डा० अम्बेडकर : जीवन और दर्शन किताबघर नई दिल्ली
2. Shrivashtv S. B. N. (2018) डा० भीमराव अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन <https://educationaacharya.com>

3. कपिल, गौतमराव मून (2017). डा० अम्बेडकर की दृष्टि में शिक्षा का महत्व महात्मा गाँधी अन्तर्राष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय वर्धा महाराष्ट्र https://vishwahindijan.blogspot.com/2017/09/blog-post_88.html
4. अग्निहोत्री, कुलदीप चन्द (2015) भीमराव अम्बेडकर और उनके शिक्षा सम्बन्धी विचार <https://www.pravakta.com/bhim-rao-ambedkar-and-his-thoughts-about-education-3/>
5. सीमा (2019). डा० अम्बेडकर और नारी सशक्तिकरण Research Review international journal of multidisciplinary , ISSN:2455-3085, Volume-04; Issue 03, P.715
6. यादव, डा० आशा (2017). डा० भीमराव अम्बेडकर की शिक्षा सम्बन्धी विचार और उनकी प्रासांगिकताएँ International Journal of Academic Research and Development ISSN: 2455-4197 Volume 2; Issue 5, PP. 1085-1086, www.academicsjournal.com
7. लहरे, प्रो० राजकुमार (2017) बोधिसत्त्व बाबा साहेब डा० भीमराव अम्बेडकर : एक प्रकाश—स्तम्भ International Journal of Hindi Research ISSN: 2455-2232, Volume 3; Issue 2; March 2017; PP. 53 www.hindijournal.com
8. Anjanikar, Bhagwan (1999). Thoughts from Siddharth College papers, Vidya Upasak Dr. Baba Sahed Ambedkar (trans), Nanded, Nirmal Publication, PP. 2-20
9. Habib, S. K. (2018) Dr B R Ambedkar as a Visionary Educationist. International journal or trend in scientific research and development ISSN No: 2456-6470 Volume-2 Issue – 2, PP. 1418 www.ijtsrd.com
10. Salagare, M.B. (2017) Dr. B.R. Ambedkars Views on Dalit Movement . International Journal of research in Economics and Social Sciences (IJRESS), ISSN(o) : 2249-7382 Volume – 7 Issue – 9, <https://ssrn.com/abstract=3061050>
11. Dhavaleshwar, C. U. and Banasode, C.C. (2017), Dr. B R Ambedkar as a social worker for the marginalized sections, International research journal of Human Resources and Social Sciences Volume – 4,Issue 10, PP.345.
12. Salagare, M.B. (2018) Dr. B.R. Ambedkar's views on Education <https://www.researchgate.net/publication/322695770>
13. https://en.wikipedia.org/wiki/B.R._Ambedkar
14. Baba Sahed Ambedkar : Writing and speeches, Vol II, PP. 20-40

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा आशय आणि साहित्य सौंदर्य

डॉ. दिलीप बारसागडे

वरिष्ठ श्रेणी सहाय्यक अधिव्याख्याता
फुले-आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक सुधारणेचे प्रणेते, घटनाकार, जागतिक कीर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ, मानववंश अभ्यासक, धर्माचे अभ्यासक, इतिहास अभ्यासक अशा विविध पछूतून आपल्याला भेटतात. पण बाबासाहेब यांच्यातील 'पत्रकार' हा पछू अद्यापही बर्याच अंशी दुर्लक्षित राहिला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व करणार्या सर्व मंडळींनी वृत्तपत्रांचा आधार घेतला. लोकमान्य टिळक म्हटले की 'केसरी व 'मराठा', आगरकरांचा 'सुधारक', लोकहितवायांची 'शतपत्रे' आणि महात्मा गांधी म्हटले की 'यंग इंडिया आणि 'हरिजन' ही नावे आपल्या डोळ्यासमोर येतात. अगदी तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव घेतले की 'मूकनायक, 'बहिष्कृत भारत' , 'जनता' , 'प्रबुद्ध भारत' ही नावे डोळ्यासमोर येतात. . 'डॉ. बाबासाहेबांची पत्रे धुमकेतूसारखी होती. ती अल्पकाळ जगली, पण प्रखर प्रकाश होऊनच. रात्रदिवस बाबासाहेबांचा व बुद्ध धर्माचा नामजप करणे म्हणजेच आंबेडकरी पत्रकारिता करणे असा या धूर्त व्यापार्यांचा समाज आहे. लोकसुद्धा अशाच लबाड लोकांना महान आंबेडकरवादी पत्रकार म्हणून गौरवितात तेव्हा बाबासाहेबांचे अनुयायी म्हणवून घेणारे लोक बाबासाहेबांच्या ध्येयवादी आणि व्यासंगी पत्रकारितेविषयी किती अनभिज्ञ आहेत याची प्रचिती येते. युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारितेच्या प्रचंड ऊर्जेचा मागोवा घेण्यासाठी हा शोध निबंध लिलिन्याचा प्रपंच केला आहे.

आंबेडकरपूर्व दलित पत्रकारिता :

बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पत्रकारितेचा दृष्टिकोनच मुळात उपेक्षितांना न्याय मिळवून देणारे प्रभावी साधन असा होता . बाबासाहेबांचा हा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी आंबेडकरपूर्व दलित पत्रकारितेचा धांडोळा घ्यावा लागेल.

किसन फागू बनसोडे यांना दलितांचे पहिले संपादक म्हणून संबोधणे अप्रस्तुत ठरेल असे गंगाधर पानतावणे यांनी आपल्या 'पत्रकार आंबेडकर ' या ग्रंथात नमूद केले असले तरीही किसन फागू बनसोडे यांनी 'मराठा दीनबंधू' (१९०१), 'अंत्यज विलाप' (१९०६), 'महारांचा सुधारक' (१९०७) अशी तीन पत्रे काढली असे उल्लेख आहेत. पण ही पत्रे आता उपलब्ध नाहीत. 'महारांचा सुधारक' या पाक्षिक पत्राची जाहिरात 'दीनबंधू' च्या २७ एप्रिल १९०७च्या अंकात झालकली होती, जाहिरात त्यामुळे किसन फागू बनसोडे याना दलित पत्रकारितेचे संपादकीय अर्थाने पितामह असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

महाडजवळील रावळ या गावाचे रहिवासी असलेले गोपाळबाबा वलंगकर हे लष्करातून १८८६ला निवृत झाल्यानंतर त्यांनी दलित समाजाच्या उद्धारासाठी पत्रकारिता केली. त्यामुळे ते पहिले दलित पत्रकार ठरतात. त्यांनी 'दीनबंधू' त दलित शोषणाविषयी भरपूर लिखाण केले आहे. धर्मशास्त्राचा त्यांचा दांडगा अभ्यास होता. २३ नोव्हेंबर

१८८८ मध्ये त्यांनी 'विचाळ विध्वंसन' नावाची पुस्तिका लिहिली. त्यांच्या लिखाणाची दखल 'कास्ट, कॉन्फिलक्ट अष्ट आयडिओलॉजी या ग्रंथात राष्ट्रलिंग ओहम्बलॉनने (ओरिएंटल लॉगमन प्रकाशन, १९८५, पृष्ठ-२७१) घेतली आहे. दलितातील दुसरे संपादक म्हणून शिवराम जानवा कांबळे यांचा उल्लेख करावा लागेल. १ जुलै १९०८ मध्ये जन्मलेल्या शिवराम कांबळे यांनी, 'सोमवंशीय मित्र' हे पहिले पत्र काढले.

बाबासाहेबांनी 'मूकनायक' काढण्यापूर्वी 'प्रार्थना समाज' चे 'सुबोधपत्रिका', खिस्ती मिशनर्यांचे 'ज्ञानोदय', हिंदून्वादी भोपटकरांचे 'भाला', ब्राह्मणेतरांचे 'दीनमित्र', 'दीनबंधू', 'विजयी मराठा', 'जागृती' ही पत्रे त्यांच्या विध्यांनी त्या त्या जातीत प्रसिद्ध होती. 'इंद्रप्रकाश', 'संदेश' ही पत्रे महाराष्ट्रात आघाडीवर होती.

उपेक्षितांना न्याय देण्यासाठी पत्रकारिता :

मराठी पत्रकारसृष्टीत समाजमन घडवण्यात आगरकर, टिळक, शि. म. परांजपे, महात्मा फुले, दीनबंधुकार कृष्णराव भालेकर, मुकुंदराव पाटील, रावबहादूर लोखंडे, जागृतीकार भगवंतराव पाळेकर यांचे नाव घेतले जाते. या प्रत्येकाची पत्रकारिता विशेष ध्येयाने भारीत झालेली होती. मराठी पत्रकारितेची उज्ज्वल परंपरा जिवंत ठेवण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान वादातीत आहे. 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' या पत्रांच्या माध्यमातून बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांत चस्तन्य निर्माण करण्याचे काम केले.

३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक' या पाक्षिकाचा जन्म झाला. 'मूकनायक' सुरु झाले त्यावेळी टिळक ह्यात होते. 'मूकनायक' ची जाहिरात 'केसरी' त छापण्यास नकार देण्यात आला. पण बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नेटाने या पाक्षिकाची मुहूर्तमें रोवली. विशेष म्हणजे हे पत्र काढण्यासाठी त्यांना राजश्री शाहू महाराज यांनी आर्थिक बळ पुरवले हे द्रव्यबळ पुरविल्या गेले नसते तर कदाचित मूकनायक जन्माला आलेच नसते हे देखील आपल्याला नाकारता येणार नाही.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूकनायक' चा घाट का घातला, याचे उत्तर त्यांच्या पहिल्या अंकाच्या अग्रलेखात आहे.

'आमच्या या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणार्या अन्यायावर उपाययोजना सुचिविण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या खरेया स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी अन्य भूमीच नाही. परंतु मुंबई इलाख्यात निघत असलेल्या वृत्तपत्रांकडे पाहिले असता असे दिसून येते की, त्यातील बरीचशी पत्रे विशेष अशा जातीचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. इतर जातींच्या हिताची पर्वा त्यांना नसते. इतकेच नव्हे तर, केव्हा केव्हा त्यांना हितकारक असेही त्यातून प्रलाप निघतात.'

आपण एक पत्र का काढत आहोत, याची स्पष्ट भूमिका बाबासाहेब यांनी या अग्रलेखात मांडली आहे. याच अग्रलेखात ते म्हणतात, 'अशा वृत्तपत्रकारांना आमचा एवाच इशारा आहे की, कोणतीही एखादी जात अवगत झाली तर तिच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातीत बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही नौकाच आहे. ज्याप्रमाणे आगबोटीतून प्रवास करणार्या उत्तराने जाणूनबुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा जर का इतरांच्या खोलीत छिद्र पाडले तर सर्व बोटीबोरोबर त्यालाही आधी किंवा मागाहून जलसमाधी ही घ्यावीच लागणार आहे. त्याप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने, अप्रत्यक्ष नुकसान करणार्या

जातीचेही नुकसान होणार यात बिलकूल शंका नाही. म्हणूनच स्वहितसाथू पत्रांनी इतरांचे नुकसान करून आपले हित करावयाचे पातमूर्खाचे लक्षण शिकू नये.

अशा स्वरूपाची मांडणी करतात. 'मूकनायक' सुरु झाले तेव्हा त्याची किमत दीड आणा होती. वार्षिक वर्गणी अडीच रुपये होती. या अंकाचे प्रकाशक बाबासाहेब आंबेडकर होते तर संपादक पी. एन. भटकर व जानदेव घोलप होते. वृत्तपत्रीय शास्त्रानुसार अग्रलेख संपादकाने लिहावा, असा संकेत आहे. संपादकाने लिहिला नाहीतर संपादकीय मंडळातील कोणीही तो लिहावा. पण बाबासाहेब यांनी अंक सुरु झाल्यापासून ते विलायतेत उच्च शिक्षणाला जाण्यापूर्वी अग्रलेख, स्फूट लेख, लेख या पत्रात लिहिले होते. 'मूकनायक' मध्ये बाबासाहेबांनी ehun १४ लेख लिहिले aahet.

बाबासाहेबांच्या वृत्तपत्रीय लिखाणात राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, अर्थविषयक, शक्तिकाय, आरोग्य अशा विषयांचा समावेश होता. त्यांच्या राजकीय विचारांची चुणूक 'मूकनायक' च्या अनेक अग्रलेखांतून येते. त्यालाही एक पार्श्वभूमी आहे. लोकमान्य टिळक २ जानेवारी १९०७ रोजी कलकत्ता येथे एका भाषणाला गेले. तिथे त्यांनी, 'स्वराज्य हे आमचे साध्य आहे, आमच्या राज्यकारभाराचा ताबा आम्हाला हवा आहे,' असे भाषण केले. या भाषणावर टीका करण्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'हे स्वराज्य नव्हे, हे तर आमच्यावर राज्य!' नावाचा अग्रलेख लिहिला. त्यातून त्यांनी टिळकांवर चांगलेच तोंडसुख घेतले. १६ जानेवारी १९१९च्या टाइम्स ॲफ इंडियात एक लेख लिहून बाबासाहेबांनी स्वराज्यात अस्पृशांना काय स्थान असेल, असा सवाल केला आहे. महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य आंदोलनावरही बाबासाहेबांनी 'मूकनायक' मध्ये खरपूस टीका केली आहे.

बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेत साहित्य सौंदर्य :

प्रसिद्ध आंबेडकरी अभ्यासक गंगाधर पानतावणे, डॉ. श्रीपाल सवनीस यांनी बाबासाहेब यांच्यातील 'पत्रकार' या पञ्चवर सविस्तर लिखाण केलेले आहे. प्रसिद्ध विदुषी दुर्गा भागवत यांनी आपल्या एका मुलाखतीत बाबासाहेबांच्या पत्रांमधील ओघवत्या भाषाशक्तीचा, भाषासौंदर्याचा गौरव केलेला होता. बाबासाहेब आंबेडकर इंग्रजी भाषेचे प्रकांड विद्वान असून सुद्धा आपल्या जनतेची साक्षरता लक्षात घेऊन सर्व वर्तमानपत्रे मराठीतून प्रकाशित केली होती. 'आम्ही शासनकर्तीं जमात बनणार हा 'जनता' पत्रातील लेख आपल्या समाजाला जागृत करणारा होता. त्यांनी पत्रकारितेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय परिवर्तन करण्यास महत्त्वाचे कार्य केले आहे. कारण बाबासाहेबांची लेखणी ही क्रांतिकारी होती.

बाबासाहेबांना 'मूकनायक' मध्ये फारसे लिहिता आले नाही. पण 'बहिष्कृत भारत' मध्ये त्यांची भाषा ओजस्वी आहे. शत्रूवर टीका करताना कमरेखाली वार न करता त्याला नामोहरम करण्यासाठी युक्तीवादाचे मोठेच हृत्यार बाबासाहेबांनी वापरले होते. त्यांच्या भाषेत आंतरिक सौंदर्य तर होतेच शिवाय समाजातील उपेक्षित वर्गाचा कळवळा घेताना कधी कधी त्यांची लेखणी तलवारीसारखी तळपे. म्हणूनच की काय प्रसिद्ध विदुषी दुर्गा भागवत बाबासाहेबांच्या मराठी भाषेच्या फूम होत्या. तसेच त्यांनी आपल्या अनेक मुलाखतीत सांगितले आहे. प्रतिभा रानडे यांनी 'एसापास गप्पा दुर्गाबाईर्शी' हे दुर्गाबाईच्या मुलाखती घेऊन पुस्तक लिहिले आहे. त्यात दुर्गाबाईनी बाबासाहेबांच्या मराठी लिखाणाचे तोंडभरून कौतुक केले आहे. बाबासाहेबांचे लिखाण जड वाटते अशी पत्रे त्यांना प्राप्त

झाल्याने ते सुबोध शळीत लिहू लागले. त्यांच्या अग्रलेखात, लेखात एखाद्या कथेचा संदर्भ, दृष्टांतातून ते विरोधकांना नामोहरम करायचे. सूक्ष्म निरीक्षण आणि सत्यान्वेष, अर्थवाही शब्दरचना, अवतरण, वाक्मप्रचार व म्हणी हेही बाबासाहेबांच्या लेखनाचे वाणिष्ठ्य होते. सुभाषित सदृश वाक्ये ही तर त्यांच्या लिखाणात ठायीठायी आणल्तात. 'भिक्षेने गुलामगिरी मिळते, स्वातंत्र्य नाही...', 'हिंसा अहिंसा ही केवळ आग्रहाच्या सिद्धीची साधने आहेत...', 'समता हे सार्वजनिक नितीचे एक तत्व आहे...', 'हिंदू समाज म्हणजे अनेक भेटांची व पोटभेटांची उत्तरंड आहे...' अशा सुभाषितवजा वाक्यांची पखरण त्यांच्या अग्रलेखात दिसते.

त्यांच्या अग्रलेखाची शीर्षकेही समर्पक असत. 'देशद्रोही कोण?', 'माटे मास्तरांचा नवा शोध', 'दरोडेखोर धर्माभिमानी', 'नमस्कारातले ब्राह्मण्य', 'टिळकपरंपरेचे अंतरंग', 'अस्पृश्यांची पुंडाई की स्पृश्यांची गुंडाई', 'नकटा नकट्याला हसतो', 'शंकराचार्य की प्रतिसंकराचार्य', 'न्यायमूर्ति जातीवर गेले', ही शीर्षके आजही लागू होण्यासारखीच आहेत.

साहित्यात जसे जीवन जाणिवांचे प्रतिबिंब, तसे वर्तमानपत्रांत समाजमनाचा रंग उमटतोच! म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनशळीविषयी प्रा. अरुण कांबळे गौरवोद्रार काढतात, 'डॉ. आंबेडकरांनी मराठीतून केलेले लेखन केवळ मराठी साहित्य संस्कृतीचे नव्हे, तर मानव्यधिष्ठित विश्वसाहित्य-संस्कृतीचे भूषण आहे' बाबासाहेब हे असे पत्रकार होते की, त्यांच्यात विचारवंत, विश्लेषक, समाजसुधारक, लोकशिक्षक, सत्याग्रही, नेतृत्वशील, आत्मप्रत्ययी अशी सारी गुणग्राहकता धरून त्यांची पत्रकारिता आकाराला आली होती.

सारांश :

दृष्टिक जनतेचा महानायक चे मुख्य संपादक सुनिक खोद्रागडे आंबेडकरी यांनी लिहिले आहे, पत्रकारिता म्हणजे पोटाची खळगी भरण्यासाठी आरंभीलेला उद्योग नाही. हे समजून घेण्यासाठी बाबासाहेबांनी "रानडे गांधी आणि जिन्ना" या सुप्रसिद्ध भाषणात भारतातील पत्रकारितेविषयी केलेले भाष्य लक्षात घेतले पाहिजे. ते म्हणतात, भारतीय पत्रकारिता म्हणजे वांत्र्यांनी आपल्या नायकाचा गाजावाजा करण्यासाठी ००ल बडविणे होय. भारतीय पत्रकारितेने नायकपूजेसाठी इतक्या मुर्खतम पातळीवर जाऊन देशाच्या हिताशी यापूर्वी कधीच सौदा केलेला नव्हता. आजचा भारत नायक पूजेच्या कफ्नाने आंधळा झाला आहे व त्यास भारतीय पत्रकारिता जबाबदार आहे." बाबासाहेबांनी हे विचार १८ जानेवारी १९४३ रोजी मांडले आहेत. मात्र ते आजही तंतोतंत खेरे आहेत. बाबासाहेबांची पत्रकारिता आणि बाबासाहेबांनी निर्माण केलेली वृत्तपत्रे पत्रकारितेच्या रूप संकल्पनांना ठोकरून लावणारी आहेत. त्यांनी भारतातील ब्राह्मणी धर्म व या धर्माने जोपासलेली अमानवीय वर्णव्यवस्था यांच्याविरोधात जो घनघोर क्रांतीला उभारला त्या क्रांतीलढ्याचा जिवंत आलेख या वृत्तपत्रातून पहावयास मिळतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही जितकी सामाजिक विषयांची आहे, तितकीच ती राष्ट्रीय विषयांचा आग्रह धरणारी आहे. दृष्टिक तरुण भारत च्या ६ डिसेंबर २०१७ च्या अंकात रवींद्र गोळे लिहितात 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' मधून त्यांनी जे जे विषय हाताळले, ते सर्वच विषय या ना त्या संदर्भात संविधानातून प्रकट झाले आहेत. मग विषय स्त्री-पुरुष समानतेचा असो की हिंदू समाजातील अस्पृश्यता निवारणाचा असो, कामगारांचा असो

की भाषेचा असो. हे सारे विषय सापेक्षी संपादक आणि पत्रकार म्हणून बाबासाहेब आंबेडकरांनी हाताळले आहेत. बाबासाहेबांची पत्रकारिता ही निर्भय आणि निर्भळ होती. आपल्या चिंतनातून त्यांनी अनेक राष्ट्रीय समस्यांकडे नेमकेपणाने बोट दाखवले होते.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) गंगाधर पानतावणे : पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, पुणे
- २) गंगाधर पानतावणे : दलितांसाझे प्रबोधन, विचार ग्रंथमाला प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद
- ३) रवींद्र गोळे: दण्डिक तरुण भारत, पुणे आवृत्ती
- ४) सुनील खोब्रागडे : दण्डिक जनतेचा महानायक,, वृत्तमालिका, मुंबई
- ५) सुखराम हिवराळे : लोकपत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रचार प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, कोल्हापूर
- ६) सं. शी. खरात : बीड लाइब्रेरी, ब्लॉग
- ७) रवींद्र चिंचोलकर : दिव्या मराठी, सोलापूर आवृत्ती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक आणि शिक्षण विषयक विचार

डॉ. व्यंकटी वाल्मिकराव नागरगोजे

मराठी विभाग प्रमुख

ऑरेंज सिटी समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

मनुष्याचा विकास हा तो ज्या समाजात जन्म घेतो त्या समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक मूल्यांवर निर्भर असतो. मनुष्याचे व्यक्तित्व हे त्या समाजाचा आरसा असते. भारतीय समाज व्यवस्थेचा विचार करत असतांना असे लक्षात येते की या व्यवस्थेत मनुष्याच्या व्यक्तित्वामध्ये सामान्य एकरूपता दिसून येत नाही. ह्याचे प्रमुख कारण हजारों वर्षांपासून चालत आलेली असमानतेवर आधारित सामाजिक व्यवस्था होय. ही असमानतेवर आधारित असलेली सामाजिक व्यवस्था एकाच व्यवस्थेमध्ये राहून सुद्धा मनुष्याच्या विकासावर भिन्न भिन्न प्रभाव करते ज्यामुळे त्या समाजाचे सामाजिक संतुलन बिघडते व अनेक लोकांना अकारण नरक यातना भोगाव्या लागतात. ह्या नरक यातनेतून मनुष्याला मुक्त करण्यासाठी व त्यांना मनुष्याचे जीवन मिळावे यासाठी संपूर्ण विश्वामध्ये अनेक समाज चिंतकांनी आपल्या विचार व कर्तुत्वाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला त्या चिंतकांमध्ये जागतिक स्तरावर डॉ. आंबेडकरांचे विचार व कर्तुत्व मोलाचे मानले जाते.

डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

जगातील अनेक विचारवंतांनी वैश्विक समाज व्यवस्थेचे अध्ययन केले आहे. या समाज चिंतनाच्या केंद्र स्थानी कधी ईश्वर राहिला, कधी धर्म राहिला तर कधी ईश्वराचा रूप समजल्या जाणारा राजा राहिला. या चिंतनामध्ये माणसाला फार कमी वेळा केंद्र बिंदू मानल्या गेले. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या सामाजिक चिंतनात मनुष्याला केंद्रस्थानी मानले. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे आणि त्यामुळे सामाजिक व्यवस्थेचा उद्देश्य मनुष्याचा विकास घडवून आणणे असला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. भारतीय समाज व्यवस्थेचे अध्ययन करीत असतांना त्यांना असे लक्षात आले की भारतीय समाज व्यवस्था ही असमानतेवर आधारित आहे. त्यामुळे समाजातील काही घटक हे हीनतेचे जीवन जगण्यास बाध्य आहेत. या व्यवस्थेचे वर्णन करीत असतांना ते म्हणतात की, 'हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक एक मजला होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की या मनोन्यास शिंडी नाही. आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही. वरच्या मजल्यातला माणूस कितीही नालायक असो. त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची प्राज्ञा नाही. उघड भाषेत बोलायचे म्हणजे जाती जातीत असलेल्या या उच्च नीच भावना गुणावगुणाच्या पायावर झाल्या आहेत असे नाही. उच्च जातीत जन्मलेला मग तो कितीही अवगुणी असो तो उच्च म्हणावयाचा, तसेच नीच जातीत जन्मलेला मग तो कितीही गुणी असो तो नीचस राहावयाचा.' (मुकनायक 31.1.1920).

असमानतेवर आधारित या सामाजिक व्यवस्थेत दलित वर्गाला निग्रो गुलामांपेक्षाही हीन जीवन जगावे लागत आहे. हे त्यांनी दलित वर्गात जन्मले असल्यामुळे अनुभवले होते. या अमानवी जगण्यास ते स्वतः कारणीभूत नसून

मनुस्मृतीने त्यांच्यावर लादलेले नियम होते ज्याच्या आधारावर ही समाज व्यवस्था टिकून होती. मनुस्मृती वर आधारित या जाती व्यवस्थेबद्दल आंबेडकर म्हणतात की, ‘दुसऱ्यांनी घातलेली आचार विचारातील बंधने मात्य करावयास भाग पाढणारी समाज स्थिति म्हणजे सांस्कृतिक गुलामगिरी होय. जातीव्यवस्था ही गुलामी पेक्षाही भयानक आणि क्रूर पद्धत आहे. (खरात, प्रकाश : 2005: 23) या पुढे जावून ते म्हणतात की जो पर्यंत भारतातील सामाजिक घडण बदलणार नाही, तोपर्यंत कोणतीही सुधारणा घडवून आणणे असंभव आहे असे आंबेडकरांचे मत होते. ते म्हणतात जातीच्या आधारावर कोणतीही इमारत उभी करता येत नाही, तुम्ही राष्ट्र निर्माण करू शकत नाही. इतकेच काय पण चारित्र्यसंपन्न पिढीसुद्धा तुम्ही तयार करू शकत नाही. तुम्ही जातीच्या आधारावर काहीही करायला जाल तर ते कोसळून पडल्याशिवाय राहणार नाही.

सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने आणि एकूणच सामाजिक स्वास्थ्य चांगले करण्यासाठी महिलांचा सर्वांगीण विकास करणे आवश्यक आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेचा विचार केला असता तो पितृसत्ताक असल्याचे दिसून येते ज्या व्यवस्थेत महिलांना आजही पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान प्राप्त झालेले नाही. भारतीय महिलांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्याच्या दृष्टीने आंबेडकरांचे कार्य अतुलनीय आहे. 21 व्या शतकात भारतीय स्त्री बिनधास्तपणे वावरतांना दिसत आहे. स्त्री जीवनात हे अमुलाग्र परिवर्तन होण्यामागे आंबेडकरांच्या सामाजिक चिंतनाचा फार मोठा वाटा आहे. आधुनिक भारतीय समाजव्यवस्थेत लिंग आधारित समानता प्रस्थापित करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले व ज्योतिराव फुले यांनी केलेल्या मूलभूत कार्यामुळे समाजात हव्हूहव्हू परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली होती. आंबेडकरांनी फुलेच्या स्त्रीविषयक सामाजिक विचाराचे समर्थन करून त्यास महिलांचे सामाजिक स्थान अधिक न्यायोचित बनविण्याच्या दृष्टीने आपले चिंतन मांडण्यास सुरुवात केली.

आंबेडकरांच्या सामाजिक चिंतनाचे मूळ हे त्यांच्या सामाजिक लोकशाही ह्या संकल्पनेत दिसून येते. त्यांची विचारधारा सामाजिक लोकशाही न्याय मूल्यांची जोपासना करण्यावर आधारित होती. भारतीय स्त्री ही शोषित पीडित असून हजारो वर्षापासून गुलामीचे जीवन जगत आलेली होती. वर्ण, लिंग, धर्म आणि मनुष्यता या सर्व स्तरावर तिचे जीवन दुय्यम होते. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार हे स्त्रीला या सामाजिक स्थितीतून मुक्त करण्यासाठी केन्द्रित होते. भारतातील स्त्री ही केवळ पितृसत्तेनेच नव्हे तर जाती व्यवस्थेची सुद्धा शिकार झालेली होती. त्यामुळे दलित समाजातील महिला दुहेरी शोषणाच्या बळी पडत होत्या. ह्या शोषनातून त्यांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी महिलांच्या शिक्षणसोबतच त्यांच्या व्यक्तित्व निर्माणावर अधिक भर दिला. दिनांक 14 ऑगस्ट 1931 ला कोटा येथील एका सभेत दलित वर्गातील महिलांना संबोधित असतांना ते म्हणतात, ‘आमच्या स्त्रियांनी या करिता आपल्या राहणीमानामध्ये व इतर व्यावहारिक गोष्टीमध्ये पुष्कळच सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत. अंगावरील कथल पितळेच्या दागिन्यांचा अगदी प्रथम त्याग करून टाकला पाहिजे. नेसण्यासवरण्यात स्पृश्य समाजाप्रमाणे जो प्रघात घडत आहे. तोच कायम ठेवून आम्ही स्वावलंबाने वाटेल ती क्रांति घडवून आणू.’ (आंबेडकर, बाबासाहेब: 266) स्त्रियांच्या जीवन शैलीत आधुनिक बदल झाला पाहिजे असा विचार करणारे ते कदाचित पहिलेच समाज चिंतक ठरतील. जातीव्यवस्थेमध्ये सवर्ण जातीतील काही स्त्रिया घरीच थोडफार शिक्षण घेत होत्या. परंतु पितृसत्ताक समाजात त्यांना पुरुषांच्या सोबत शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्यामुळे केवळ शिक्षणाने लिंग आधारित सांस्कृतिक बदल

होणे शक्य झाले नाही. या संदर्भात 13 एप्रिल 1947 रोजी प्रा. हुदलिकर यांनी घेतलेल्या मुलाखती प्रसंगी ते म्हणतात की, ‘स्त्रीयांचे शिक्षण पुरुषांच्या बरोबर एकत्र असले पाहिजे.’ (हुदलिकर: 13.4.1947) स्त्री पुरुषांमध्ये वैचारिक आदान प्रदान घडवून आणण्यासाठी व लिंग आधारित दरी कमी करण्यासाठी हा विचार सामान्य वाटत असला तरी त्यामुळे भविष्यात लिंग आधारित समाज रचनेमध्ये क्रांतिकारी बदल घडून येतील हे त्यांनी जाणले होते.

महिलांच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विचार करीत असतांना आंबेडकर म्हणतात की, ‘आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागीदारीचा विकास स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात समानता दिल्याशिवाय होणार नाही. स्त्री जर आईच्या रूपात मुलाचे व्यक्तिमत्व घडवू शकते तर स्वतःच्या कौशल्याने, घरगुती उद्योगाचाही विकास करू शकते.’ (दहाट, धनराज :2003:12)

डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचे शिक्षणविषयक विचार सर्वसमाजाला प्रेरणा देणारे आहे. त्यांनी सर्व समस्येचे मूळ शोधून काढण्यासाठी शिक्षणाला महत्वाचे मानले. भारतीय समाज रचनेमध्ये हीन व अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या समाजाला त्यांनी सन्मान मिळवून देण्यासाठी यशस्वी प्रयत्न केलेत. मानवी उद्धार साधण्यासाठी शिक्षणा शिवाय दूसरा कुठलाही उपाय नाही हे आंबेडकरांनी जाणले होते आणि म्हणून त्यांनी भारतीय समाजातील अस्पृश्य, अशिक्षित आणि दुर्लक्षित सामाजिक घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये येण्यास प्रवृत्त केले आणि त्याचे महत्व ही पटवून दिले. शिक्षण आणि माणसाचा सामाजिक दर्जा यातील संबंध त्यांनी स्पष्ट केला. अस्पृश्य, अशिक्षित आणि दुर्लक्षित सामाजिक घटकांना त्यांच्या वर्तमानातील स्थिती बद्दल अवगत केले व यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग व एक प्रभावी शक्ति म्हणून त्यांनी शिक्षणाला स्थान दिले. माणसाच्या सामाजिक, मानसिक, आर्थिक व राजकीय या सर्व क्षेत्रामध्ये असलेली गुलामीची बेडी नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी शिक्षणाचा मार्ग निवडला.

बाबासाहेबांनी भारतीय जनतेला शिक्षणाचे केवळ महत्वच पटवून नाही सांगितले तर या जनतेला शिक्षण कसे घेता येतील ह्याचीही व्यवस्था त्यांनी केली त्याकरिता त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळावे याची व्यवस्था केली. परंतु ते तिथेच थांबले नाही कारण सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी केवळ प्राथमिक शिक्षण पुरेशे नाही हे त्यांनी जाणले होते आणि म्हणून त्यांनी उच्च शिक्षण घेण्या करिता भारतीय युवक युवतींना प्रेरित केले आणि मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय तर औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी च्या अंतर्गत केली.

भारतीय शिक्षण व्यवस्था ही वर्णव्यवस्थेवर आधारित आहे. या वर्णव्यवस्थेनुसार समाजातील शूद्र, अतिशुद्र आणि महिला यांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाहीत. हे सर्व सामाजिक घटक केवळ आणि केवळ उच्च वर्णीयांच्या सेवेसाठी जगत होते. अस्पृश्य समाजाला शिक्षण पासून दूर ठेवण्याकरिता हिंसक प्रकारच्या शिक्षेचा उपयोग केल्या जात असे. या सर्व सामाजिक परिस्थितीशी बाबासाहेब झागडत होते आणि अनेक कटू अनुभव त्यांच्या वाट्याला आले होते. आणि म्हणून ज्यापासून आपल्या समाजाला पिढी दर पिढी दूर ठेवण्यात आले ते आपण मिळवायचे आणि या समाजाचा आणि या संपूर्ण देशाचा उद्धार करायचा या भूमिकेतून बाबासाहेब उच्च शिक्षणासाठी विदेशात गेले. विदेशातील लोकांची शैक्षणिक प्रगति पाहिल्या नंतर बाबासाहेबांना भारतीय समाज व इथल्या शैक्षणिक स्थिती

चा मागासलेपणा लक्षात आला व त्यांनी तो मागासलेपणा नष्ट करण्याकरिता शिक्षणाचे शस्त्र घग घरात पोहचवले. भारतीय जाती आधारित समाज व्यवस्थेमध्ये अस्पृश्य समाजाची स्थिती पाहून आंबेडकर म्हणतात, ‘जातीप्रथेच्या तटबंध्यानवर उघड-उघड हल्ला करण्यासाठी अस्पृश्यांनी शिक्षण घेतलेच पाहिजे. डुकरासारखे आपले पोट भरण्यासाठी जगू नका परंतु सांस्कृतिक विकासासाठी मानवी प्राणी म्हणून जगा.’ (संपा. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ :1993: 413)

एक सामाजिक प्राणी म्हणून व्यक्तीचा सांस्कृतिक विकास आवश्यक बाब आहे. पोट भरण्यासाठी जगणे किंवा पोट भरण्यासाठी कुणाची गुलामी करणे हे मानव असण्याचे प्रतीक नाही कारण हे पशुतुल्य जीवन आहे हे बाबासाहेब समाजाला उद्देशीत असत. केवळ शिक्षण घेवून स्वउन्नती साधायची नाही तर शिक्षण प्रसार करण्याची मोठी जबाबदारी शिक्षित वर्गावर आहे, असे ते निकून सांगत. शिक्षणाला डॉ. आंबेडकर शस्त्र मानत. शिक्षण हे दुधारी असल्याचे ते प्रतिपादित करीत. शिलाशिवाय शिक्षण म्हणजे शिक्षणरूपी शस्त्राचा गैरवापर होय, असे ते सांगत असत. आपण शिक्लो म्हणजे सर्वकाही झाले असे नाही. शिक्षणाचे महत्त्व आहे यात काही शंका नाही. मात्र शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. त्याशिवाय शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. ज्ञान हे तलवारीसारखे आहे. तिचा सदुपयोग की दुरुपयोग करावयाचा हे त्या माणसाच्या शिलावर अवलंबून आहे. आंबेडकर म्हणतात, ‘सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हा राजमार्ग होता. शिक्षणाचा हेतु लोकांचे नैतिकीकरण आणि सामाजिकिकरण करणे हा होता. सभ्यता आणि संस्कृती याचा शिक्षण हा पाया होता.’ (संपा. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ :1993: 413)

डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षण मध्ये मानवतावादाचा सिद्धांत मांडला. हा मानवतावादाचा सिद्धांत त्यांच्या मधील सर्वसमावेशक दृष्टी असल्याचा परिचय करून देतो. तुलनामत्मक दृष्ट्या आपण विचार केल्यास इतर भारतीय आणि पाश्चात्य अभ्यासकांनी मांडलेले शैक्षणिक दृष्टीकोन सर्वसमावेशी दिसून येत नाहीत. त्यांनी भारतीय शिक्षण प्रणालीत नव सिद्धांताची मांडणी केली. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1920 मध्ये बहिष्कृत वर्गाच्या परिषदेमध्ये मुलांना व मुलींना प्राथमिक शिक्षण लवकरात लवकर सक्तीचे व मोफत करण्यात यावे, असा ठराव केला. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार कसा महत्वाचा ठरतो या विषयी बाबासाहेब म्हणतात की, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रासार हा राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा प्रश्न आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशात बहुजन समाज निरक्षर आहे. अशा देशाचा जीवन कलहात टिकाव लागायचा नाही. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षण विषयक दृष्टीकोनाचे दोन महत्वाचे पैलू आहेत ते म्हणजे शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण आणि शिक्षणासाठी स्त्री-पुरुष असा भेद नसणे ज्यामुळे समाजातील कोणताही घटक शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही व सर्वसामाजाचे उन्नतीचे मार्ग निश्चित होतील.

शैक्षणिक कार्य

जातीच्या नियमानुसार निम्न जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. केवळ उच्च जातींनाच शिक्षणाचा अधिकार होता. त्यामुळे अस्पृश्य निम्न जातींची स्थिती गुलामापेक्षाही भयंकर झाली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे उच्चविद्याविभूषित होते. व त्यांनी शिक्षणामुळेच निम्न जातींची स्थिती सुधारेल हे ओळखले होते. म्हणून त्यांनी निम्न जातींत शिक्षण प्रसार व्हावा या उद्देशाने खालील पावले उचलली.

1. शैक्षणिक जागृती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना निम्न जातींच्या शैक्षणिक मागासलेपणाची जाणीव होती. हजारो वर्षांपासून निम्न जातींना शिक्षण नाकारलेले होते. अज्ञान व निरक्षरता निम्न जातींच्या शोषणाचे एक कारण आहेत हे त्यांनी जाणले होते. जी हलक्या प्रतीची कामे उच्च जाती स्वतः करीत नव्हत्या ती कामे उच्च जाती निम्न जातींकडून सक्तीने करून घेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निम्न जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणिक करून दिली. निम्न जातींच्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शिक्षणाकरिता शाळेत पाठवावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले. या मुलांना शिष्यवृत्ती, गणवेश, भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या कोट्यवधी अनुयायांना ‘‘शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा’’ असा महत्वाचा व संपूर्ण मानवतेला न्यायासाठी प्रवृत्त करणारा संदेश दिला.

2. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना

निम्न जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘बहिष्कृत हितकारिणी संघटनेची’ स्थापना केली. या संघटनेच्या वर्तीने सोलापूर येथे ४ जानेवारी इ.स. १९२५ रोजी एक वसतिगृह सुरु करून दलित, गरीब विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, कपडे व शैक्षणिक साधनसामग्री पुरवली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या वसतिगृहास सोलापूर नगरपालिकेकडून रु. ४००००/- चे अनुदान मिळवून दिले.

3. दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ जून १९२८ रोजी दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना केली. या संस्थेचे मुख्य ध्येय दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे होते. दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले. कारण माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नव्हती. त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने ८ ऑक्टोबर १९२८ रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ५ वसतिगृहे मंजूर केली. तसेच गव्हर्नरने दरमहा रु. ९०००/- चे अनुदानही वसतिगृहांना खर्चासाठी मंजूर केले.

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची’ स्थापना केली. या संस्थेच्यावर्तीने १९४६ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय, १९५३ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालयतर १९५६ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ विधी महाविद्यालयसर्व समाज बांधवासाठी सुरु केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अतिशय जीवट वाचक व लेखन छंद असलेले व्यक्तिमत्व होते. त्यासाठी त्यांनी आपले घर ज्याचे नाव राजगृह होते एक ग्रंथालय उभारले. या ग्रंथालयात सुमारे ५०,००० ग्रंथ होते. बाबासाहेबांनी पाच वृत्तपत्रे ही सुरु केली होती व बाबासाहेबांनी एकूण ५८ पुस्तके वा ग्रंथ लिहिलेले आहेत. बाबासाहेबांच्या अभ्यासू वृत्तीचाच परिणाम होता की त्यांनी जगातील तमाम विद्वानांचे विचार अभ्यासल्या नंतर भारतीय जाती, लिंग, वर्ग, धर्म आदि महत्वाच्या मुद्यांवर आपले मौलिक विचार मांडले व या आधारित सामाजिक भेदभावाला संपूर्ण नष्ट

करण्यासाठी एक समाधान शोधण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आणि म्हणून बाबासाहेब म्हणतात की ‘शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. समाजात चांगल्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकांनी शिक्षण घेतलं पाहिजे याविषयी ते कायम आग्रही होते. शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्यांची आणि हक्कांची जाणीव होते, असे त्यांचे मत होते. आंबेडकर म्हणतात कि, ‘मनुष्याचे डोके, हृदय आणि यांच्या अंतर्गत गुणवत्ताना जोपासणारी प्रक्रिया म्हणून शिक्षण संकलिप्त करते. ते माणसांच्या अंगीभूत मुलेल्या शक्ति मुक्त करते आणि पशुतुल्य अस्तित्वाच्या पातळीवरून ते त्याग, विशुद्धता, सद्गुण आणि सात्विकता यांच्या पातळीपर्यंत उन्नत करते.’ (संपा. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ :1993: 412)

वर्णव्यवस्थस्था ही असमानतेच्या आधारावर उभी आहे या व्यवस्थेमध्ये जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात असमान वितरण स्पष्ट दिसून येते. ब्राह्मण वर्गाला ज्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय सुविधा मिळतात त्या अन्य वर्गाला मिळत नाहीत. आणि या सर्व सुख सुविधापासून वंचित करण्याची व्यवस्था म्हणजे वर्णव्यवस्था होय. उच्च वर्णांनी असमानतेवर आधारित ग्रंथांची निर्मिती केलीत. असमानतेवर आधारित वर्ण आणि जाती व्यवस्थेची सत्यता बाबासाहेबांनी जाणली होती आणि त्याचा शिक्षणावर परिणाम होतो हे बाबासाहेबांनी आपल्या अनुभवातून समजले होते म्हणून बाबासाहेब म्हणतात ‘ब्राह्मण जातीतून येणाऱ्या शिक्षकांकडे जर शिक्षण सोपविले, तर शिक्षणात खरी प्रगति करता येणार नाही. त्यांची मने निम्नस्तरीय लोकांबद्दलच्या तिरस्काराने भरलेली असतात आणि इतर कोणत्याही वर्गाच्या बौद्धिक उन्नती साठी त्यांनी निषुर अनादर दाखविला. त्यांनी मानवी प्राण्यांना कुन्याहून ही अधिक वाईट रीतीने वागविले आहे आणि त्यांना कधीही समानतेने वा दयाळू पनाने वागविलेले नाही’. (संपा. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ :1993: 414-15) कुठल्याही शिक्षण व्यवस्थेचा शिक्षक प्राध्यापक हा कणा असतो. प्राध्यापकाचे ज्ञान कौशल्य, विचार कौशल्य, भाषा कौशल्य यावर प्रभावी अध्यापन अवलंबून असते. विद्यार्थी प्राध्यापकांकडून कळत नकळत काही गोष्टी आत्मसात करतो आणि अनुकरण सुद्धा करतो म्हणून प्राध्यापकांचे व्यक्तिमत्व कसे असावे याबद्दल बाबासाहेब म्हणतात की ‘प्राध्यापकांकडे व्यक्तिमत्त्व असले पाहिजे. त्याने आपल्या अध्यापन विषयाची यथासंग तयारी केली पाहिजे, आपली व्याख्याने साधी आणि मनोरंजक करून त्याने अचूकपने सुबोधतेने आणि संपूर्णतया चार किंवा पाच मुद्यांची चर्चा केली पाहिजे. ज्ञाना मध्ये सखोलता प्राप्त करून घेण्यासाठी विद्यर्थ्यांना अधिकाधिक वाचन करावयास प्राध्यापकांनी प्रोत्साहन व प्रेरणा दिली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. त्यांना वाटे की विद्यार्थ्यांनी राजकरणपेक्षा अभ्यासाला अग्रक्रम दिला पाहिजे. विद्यार्थ्यांना ज्ञानाची आच असली पाहिजे.’ (संपा. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ :1993: 418) ह्या वरून आंबेडकर हे शिक्षण कार्याकडे किती जागरूकतेने बघत होते हे कळते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सामाजिक व शैक्षणिक विचारांना आपल्या कार्यातून जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला तसेच संविधानामध्ये सुद्धा कायद्याच्या माध्यमातून त्यांना मूर्त रूप देण्याचे कार्य केले. वर्तमान भारतीय समाज जीवन हे त्यांचा ह्या कार्यामुळे विकासाच्या मार्गाने जात आहे हे दिसून येते. आणि त्यामुळेच त्यांचे सामाजिक व शैक्षणिक विचार हे वर्तमान पिढीसाठी पथदर्शक ठरत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. खैरमोडे, चा. भ., 'डा भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रंथ', खंड ६ व ७ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९८५.
2. खरात, प्रकाश, 'आंबेडकरवाद : समाज आणि संस्कृती' आंकाश्का प्रकाशन, नागपुर, प्रथम आवृत्ती 2005.
3. वसंत मून, हरी नरके आणि इतर (संपा), डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, 'डॉ बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18 भाग 1 प्रकाशक समग्र साहित्य वाङ्य लेखन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई पृ -266
4. दहाट धनराज (संपा) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, 'डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे व विचार' संकेत प्रकाशन, नागपुर 2003 पृ. 12)
5. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ (संपादित), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९९३.
6. नवयुग, 13.4.1947, प्रा. हुदलिकर यांनी घेतलेल्या मुलाखती प्रसंगी डा बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार
- 7.<https://www.mahamtb.com/Encyc/2018/4/14/Article-on-Dr-Babasaheb-Ambedkar-s-educational-approach-by-Dr-Vinod-Nitale-.html>
- 8.<http://www.unishivaji.ac.in/uploads/distedu/SIM%202018/Political%20Thought%20of%20Dr.%20B%20R.%20Ambedkar.PDF>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : राज्य समाजवाद

प्रा. डॉ. कुचेकर एच. एस

तु. कृ. कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी. ता. गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर-416504
संलग्नित-शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर-
मो. नं. 9922346844

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्व बहुआयामी होते. भारत देशाला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याच्या प्रयत्नासोबतच स्वतंत्र भारतातील जनतेला स्वातंत्र्याची गोड फळे कशी चाखायला मिळतील याबाबत बाबासाहेबांच्या मनात सातत्याने चिंतन सुरु होते. देश स्वतंत्र झाला म्हणजे लोक स्वतंत्र होत नसतात याची मनोमन जाणीव बाबासाहेबांना होती. संपूर्ण भारत एका समानतेच्या धाग्यात बांधला जावा हे त्यांचे स्वर्ज होते. एवढेच नव्हे तर विषमतेच्या सर्वच आधारभूत सामग्रीलाही त्यांचा विरोध होता. भारतातील अन्यायी धार्मिक चौकट आणि रुढीप्रिय समाजव्यवस्थेचे आवरण यामुळे सर्वसामान्य माणसाला स्थान उरले नव्हते. त्या सामान्य माणसाला सामाजिक आणि आर्थिक न्याय मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी लढा उभारला होता. देशात आर्थिक आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय भारताचा सर्वांगिण विकास होऊ शकत नाही ही गोष्ट त्यांनी ओळखली होती. प्रस्तूत शोध लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्य समाजवादाची संकल्पना काय होती यावर काही अंशी प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे,

उद्दिष्ट्ये :-

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद समजून घेणे.
2. राज्य समाजवादाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
3. राज्य समाजवादाची आवश्यकता अभ्यासणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाडे अभ्यासक होते. त्यांचे अर्थशास्त्रावरील संशोधन मुलगामी होते. येथील समाजव्यवस्थेला विचारात घेवून संशोधन केलेले होते. जातीवर आधारीत असलेल्या समाजव्यवस्थेचे अत्यंत विदारक चित्र बाबासाहेबांपुढे होते. दलित, शोषित, पीडीत समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास हे मुख्य ध्येय त्यांच्या संशोधनामागे होते. त्यांनी केलेल्या संशोधनातून एक प्रमुख बाब पुढे आली होती की, देशाच्या आर्थिक विकासातील जातीव्यवस्था एक फार मोठा अडथळा आहे.⁹

जाती व्यवस्थेमुळे देशात आर्थिक व सामाजिक विषमता निर्माण झाली. म्हणून जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन करणे आवश्यक असल्याचे बाबासाहेबांनी अतिशय आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले होते. कारण जातीव्यवस्थेमुळे देशाचा सर्वांगिण विकास होऊ शकत नाही म्हणून ती व्यवस्था नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय ह्या जीवन मूल्यांवर आधारित नवी समाजव्यवस्था आणि त्याद्वारे नवी अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे ध्येय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे होते. मार्क्सवाद आणि समाजवाद या दोहोंच्या सांगोपांग अभ्यासांती बाबासाहेबांनी दोन्ही तत्त्वज्ञानातून मध्यम मार्ग काढला व राज्य समाजवादाची (State of Socialism) संकल्पना तयार करून दिं. १५/०३/१९४७ रोजी घटना समितीला (State of Minorities) "स्टेट अॅन्ड मायनॉरिटी" या नावाने प्रबंध सादर करून आपले राज्य समाजवादाचे तत्त्वज्ञान मांडले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद :-

बाबासाहेबांच्या राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेत राज्याची ही फर मोठी जबाबदारी आहे, की राज्यव्यवस्थेने सगळ्या अर्थव्यवस्थेचे नियमन व नियंत्रण करावे आणि त्या प्रकारची धोरणे ठरवून त्यांची

अंमलबजावणी करावी. राज्य समाजवाद ही नुसतीच राजकीय व्यवस्था नाही, तर ती "सोशिओ इकॉनॉमिक्स" तत्वज्ञानाची अंमलबजावणी करणारी लोकशाही राज्यव्यवस्था आहे. भारतासारख्या विषम व्यवस्थेत पिढ्यान पिढ्या जीवन जगत असलेल्या करोडो जनतेच्या जीवनात बदल घडविणारी एक कांतिकारी व्यवस्था आहे.

राज्य समाजवादात बाबासाहेबांना अपेक्षित असलेला आर्थिक कार्यक्रम आहे. ज्या आर्थिक कार्यक्रमामुळे देशातील गरिबी, बेकारी, आर्थिक विषमता, जातीयता इ. समस्या सुटतील आणि याच मार्गाने देशाचा सर्वांगीण विकास होवून देशातील लोकांना राजकीय समतेबरोबर आर्थिक आणि सामाजिक समता मिळेल. तसेच राज्य समाजवादाद्वारे सर्व वंचितांना, शोषितांना संधी मिळेल व देशाचा विकास होईल असे त्यांचे ठाम मत होते. या तत्वज्ञानाला अन्य अर्थतज्ञांनी बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या आर्थिक विकास कार्यक्रमाची ब्ल्यू प्रिंट असे म्हटले आहे.³

बाबासाहेबांना भारतीय समाजात आर्थिक समता स्थापन करायची होती. ती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी राज्य समाजवादाची भूमिका "स्टेट अॅन्ड मायनॉरिटीज" मध्ये मांडली आहे. समाजातील गरिब आणि पिचलेल्या वर्गाला आर्थिक विषमतेतून बाहेर काढण्यासाठी त्यांना समतेचे आणि स्वातंत्र्याचे मुक्त जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी राज्य समाजवादाची आवश्यकता होती. आज देशातील आर्थिक परिस्थितीचे चित्र अत्यंत भयानक आहे. गरिबी, बेरोजगारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आढळून येत आहे. विकासाच्या नावाखाली फार मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरण केले जात आहे. खाजगीकरणामुळे नवा भांडवलदारवर्ग निर्माण होऊन दलित आणि इतर मागासवर्गीय समाजाचे आर्थिक खच्चीकरण केले जात आहे. भारतात जो भांडवलदार वर्ग निर्माण होत आहे. तो प्रस्थापित जातीमधील आहे. तो आपल्या हिताचेच संरक्षण करतो आहे. खाजगीकरणामुळे बहुजन समाजाचे भवितव्य धोक्यात आले आहे. त्यामुळे भारतात राजकीय समता असली तरी आर्थिक आणि सामाजिक समतेच्या अभावामुळे नवा जातीयवाद निर्माण होऊ पाहत आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली सामाजिक लोकशाही (Social Democracy) अजूनही देशात निर्माण होऊ शकलेली दिसत नाही.

भारतात माणूस जन्मतःच त्याला जात चिकटविण्याची परंपरा आहे. या परंपरेमुळे इथल्या माणूसकीचे संपूर्ण दिवाळे काढले आहे. या जातीव्यवस्थेने माणसामध्ये कायम दुरावा टिकवून ठेवला आहे. त्यामुळे बंधुभावाची संकल्पना प्रभावीपणे निर्माणच होऊ शकली नाही. भारतात निर्माण झालेली जातीव्यवस्था माणसांना माणसापासून वेगळे करणारी ठरली. प्रत्येक जात आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी दुसऱ्या जातीच्या अहिताचा विचार करू लागली. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "कोणतीही एखादी जात अवनत इ गाली तर तीच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातीस बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही एक नौका आहे. ज्याप्रमाणे आगबोटीत बसून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांनी जाणून बुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून किंवा त्यांची त्रेधा कशी उडते ती गंमत पाहण्यासाठी म्हणून जर का इतरांच्या खोलीत छिद्र पाडले तर सर्व बोटीबरोबर त्यालाही आधी नाही तर मागाहून का होईना जलसमाधी ही घ्यावी लागणार आहे. त्याप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने प्रत्यक्ष नव्हे तर अप्रत्यक्षपणे नुकसान करणाऱ्या जातीचे नुकसान होणार आहे. यात बिलकूल शंका नाही." भारतीय समाजाची स्थिती आगबोटीतील प्रवाशांसारखी आहे. म्हणून ती विषमता आधी आपल्याला नष्ट करावी लागेल. भारतीय समाजात निर्माण झालेली ही सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी आधी आर्थिक विषमता नष्ट होणे आवश्यक आहे.

भारतात खन्या अर्थाने लोकशाही नांदायची असेल तर राजकीय समतेबरोबरच आर्थिक समता असणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट त्यांनी लक्षात ठेवूनच राज्य समाजवादाची संकल्पना मांडली होती. आज भारतीय लोकशाही सत्ताधान्यांच्या इशान्यावर नाचणारी आहे. म्हणून भारतीय लोकशाहीचे हे स्वरूप नष्ट करायचे असेल तर बाबासाहेबांच्या राज्य समाजवादाचा स्विकार करणे ही काळाची गरज आहे.

राज्य समाजवाद (State Socialism) :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संसदीय लोकशाही आणि राज्य समाजवाद यावर अद्वल निष्ठा आहे. त्यासाठी भारतातून आधी जातीयतेचे संपूर्ण उच्चाटन होणे आवश्यक आहे. यावर त्यांचा विशेष कटाक्ष होता. शिवाय राज्य समाजवादासंबंधाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना नेमके काय अभिप्रेत होते यासंबंधी डॉ. डी. आर.जटाव यांनी असे म्हटले आहे, "जनतेच्या आर्थिक जीवनाचे अशा रितीने नियोजन करून उत्पादन क्षमता अत्युच्च टोकावर पोहोचविण्याची खाजगी उद्योग धंद्यांना सर्वच दारे बंद न राहता संपत्तीचे समशाली (Equitable) वितरण करण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपवावी असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत आहे."³

भारतात समाजवादाचा प्रश्न आर्थिकतेपेक्षा मुलतः सामाजिक आहे. त्यामुळे व्यक्तीची प्रतिष्ठा व व्यक्तीची सामाजिक जबाबदारी यात समतोल साधण्यासाठी आणि चातुर्वर्ण्य व जातीरचना निकालात काढण्यासाठी बाबासाहेब राज्य समाजवादाची प्रस्थापना करतात. आंबेडकरी समाजवादानुसार राज्यातील सर्वच उत्पादन साधने राज्याच्या मालकीची होतात. घटनेच्या कायद्यात त्यांची तरतुद असावी. हे मांडून सत्ताधारी पक्ष या अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करू शकणार नाहीत याची काळजी ते घेतात. त्यांची मांडणी मार्क्सपेक्षा प्रकृतित वेगळी ठरते. परिवर्तनाची अधिक हमी देणारी ठरते. समाजवाद मार्क्सची अंतिम व्यवस्था तर लोकशाही समाजवाद ही बाबासाहेबांची अंतिम व्यवस्था ठरते.

बाबासाहेबांनी "राज्य आणि अल्पसंख्यांक" या योजनेद्वारे त्यांना आपल्या देशात राज्य समाजवाद आणायचा होता म्हणूनच त्यांनी या विस्तृत आर्थिक संरचनेतील योजनेतून राज्य समाजवादी अर्थरचनेचे समर्थन केले होते. याद्वारे त्यांना भांडवलदार वर्गाची पैशांविषयीची अमर्याद हाव काबूत आणून सर्वहार शोषित जनतेला देशाच्या आर्थिक विकासात सहभागी करून घ्यावयाचे होते यालाच बाबासाहेब शासकीय समाजवाद असेही संबोधतात.⁴

राज्य समाजवादाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये:-

- १) जे उद्योग प्रमुख आहेत किंवा जे उद्योग प्रमुख वा पायाभूत म्हणून जाहीर करण्यात आले आहेत असे उद्योग राज्याच्या मालकीचे असावेत आणि ते राज्याद्वारे चालविण्यात यावेत.
  - २) जे उद्योग प्रमुख नाहीत. असे उद्योग राज्याच्या मालकीचे असावेत आणि राज्याद्वारे किंवा राज्याने स्थापन केलेल्या मंडळाद्वारे चालविण्यात यावेत.
  - ३) विमा हा राज्याचा एकाधिकार असावा. विधिमंडळाने ठरविल्यानुसार आपल्या उत्पन्नानुसार प्रौढ नागरिकांनी विमा काढला पाहिजे. असे बंधन राज्याने घालावे.
  - ४) शेती व्यवसाय हा राज्याचा उद्योग असावा.
  - ५) राज्य गैर सरकारी व्यक्तीद्वारे नियंत्रीत असे उद्योग, विमा आणि शेत जमीन अर्जित करील. त्यांना शेत जमिनीवर असलेल्या त्यांच्या अधिकाराच्या समान कर्ज रोख्याच्या स्वरूपात मोबदला दिला जाईल.
  - ६) राज्य हे निर्धारीत करील की, कसे आणि केंव्हा कर्जरोखेधारक नगदी पैशाची मागणी करतील.
  - ७) कर्जरोखे हे स्थानांतरीत अशी जन्मजात संपत्ती असेल परंतू मुळ कर्ज रोखेधारक किंवा त्यांच्या वारसदारास राज्याद्वारे अर्जित केलेल्या औद्योगिक संबंधात किंवा जमिनीच्या वापसीचा दावा करण्याचा हक्क राहणार नाही किंवा त्यासंबंधीच्या कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करण्याचा हक्क राहणार नाही.
  - ८) कर्जरोखेधारक आपल्या कर्जरोख्यांवर राज्याच्या कायद्याद्वारे निश्चित करण्यात आलेला दर आणि व्याजाचा हक्कदार राहील. जो राज्याद्वारे नगदी स्वरूपात किंवा वस्तूच्या स्वरूपात दिला जाईल.
  - ९) शेती व्यवसाय हा खालील आधारावर संघटित करण्यात येईल.
- a. राज्याने अर्जित केलेल्या जमिनीचे प्रमाणित आकारानुसार विभाजन करून ती जमिन गावातील लोकांना खालील अटींच्या आधारावर शेती करण्यासाठी दिली जाईल.

- i. सामुहिक शेती करण्यात यावी.
  - ii. शासनाच्या नियम आणि निर्देशानुसार शेती केली जावी.
  - iii. शेती करणारे लोक प्रथम शासनाची लेब्ही देतील आणि नंतर उरलेले उत्पन्न वाटून घेतील.
  - iv. जात व वंश या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता गावातील लोकांना शेतीतील पट्टे देण्यात येथील शेतीचे पट्टे हे अशा पद्धतीने दिले जातील की कुणीही जमिनदार भूमिहीन कुळ किंवा शेतमजुर राहणार नाही.
  - v. राज्य हे शेतीसाठी पाणी, शेती करण्यासाठी पशु, उपकरण, खत बिंबियाणे इत्यादी गोष्टी सामुहिक शेतासाठी देईल. त्याचप्रमाणे शेतीसाठी आर्थिक सहाय्य देणे राज्यास बंधनकारक राहील.
- b. राज्यास अधिकार राहिल की, शेतीवरील उत्पन्नावर राज्यास खालील प्रकारचा प्रभार घेता येईल.
- i. भू राजस्वाचा एक भाग
  - ii. कर्जरोखेधारकास देण्यासाठी एक भाग
  - iii. भांडवली मालाचा उपयोग केल्याबद्दल एक भाग
- c. जे कुळ राज्याच्या शेतीच्या साधनांचा योग्य उपयोग न करता उपेक्षा करीत असेल किंवा सामुहिक शेती योजनेच्या विरुद्ध कार्य करीत असेल तर अशा कुळाविरुद्ध दंड लावण्याचा अधिकार राज्यास राहिल.^५ ही योजना शक्यतो लवकरात लवकर पण जास्तीत जास्त राज्यघटना अंमलात आणल्यानंतर १० वर्षाच्या आत अंमलात आणावी अशी त्यांची आग्रही भूमिका होती.

अशा प्रकारे बाबासाहेबांनी देशात आर्थिक समानता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने केलेल्या चिंतनातून एक अतिशय कांतीकारी विकासाचा ढाचा राज्य समाजवादाच्या स्वरूपात मांडलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते या योजनेची दोन वैशिष्ट्ये आहेत. पहिले म्हणजे आर्थिक जीवनाच्या म्हत्वपूर्ण क्षेत्रात राज्य समाजवाद सूचविण्यात आला आहे. दुसरे म्हणजे ही योजना विधिमंडळाच्या इच्छेवर राज्य समाजवादाची स्थापना अवलंबून राहणार नाही. राज्य समाजवादाची स्थापना संविधानद्वारे होईल. विधिमंडळ आणि कार्य पालिकेच्या कोणत्याही कृत्याद्वारे ही योजना बदलविता येणार नाही.

समाजाचा हा आर्थिक ढाचा राज्यघटनेच्या मुलभूत कलमामध्ये अंतर्भूत करण्यासाठी ते प्रयत्नशील होते. यामागे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर दुसऱ्या व्यक्तीनी घाला घालू नये असा त्यांचा हेतू होता. आर्थिक दृष्ट्या दूर्बल घटकांना संरक्षण देण्याची जबाबदारी संपूर्णतः कायदेमंडळावर सोपवू नये असे त्यांचे ठाम मत होते. कारण संसदीय लोकशाहीमध्ये आर्थिक दृष्ट्या सक्षम गट शासनावर व विधिमंडळावर दबाव आणून आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी कायदे बनवून घेतील व बहुसंख्य लोकांना गुलामीत जीवन कंठावे लागेल. अशी परिस्थिती निर्माण होऊ नये. म्हणून मूळ राज्यघटनेच्या कलमातच त्याचा अंतर्भव करावा अशी त्यांची धारणा होती. जेणे करून आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांना संरक्षण मिळू शकेल आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याची संकल्पना साकार होईल.^६

बाबासाहेबांना येथे संसदीय लोकशाही टिकवायची होतीच पण त्याचबरोबर राज्य समाजवादी अर्थव्यवस्थेला संविधानाचा मुलभूत भाग ही बनवायचे होते. त्यामुळे हुक्मशाहीवर आपोआपच निर्बंध येणार होता. ही संकल्पना क्रांतीकारी असल्याने तत्कालीन पुढाच्यांनी, नेत्यांनी या राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेला राज्यघटनेत स्थान मिळू दिले नाही. दुर्देवाने बाबासाहेबांनी मांडलेली संकल्पना उपेक्षित राहीली. करोडो सामान्य लोकांच्या अभ्युदयाच्या या संकल्पनेला कोणत्याही सैद्धांतिक अर्थव्यवस्थेचा आपल्या राज्यघटनेत समावेश करू नये, असा विरोध मिनु मसानी व इतर घटना समितीतील सदस्यांनी केला आणि तांत्रिक अडचणीच्या आधारावर राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेला राज्यघटनेत स्थान मिळू शकले नाही. ज्या राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेमुळे देशातील भांडवलदार, जमिनदार, संस्थानिक यांना हादरा बसणार होता त्यांनीच

या संकल्पनेला कडाडून विरोध केला होता. अथवा परिश्रमाने तयार केलेली राज्य समाजवादाची संकल्पना डावलली गेली. त्यामुळे बाबासाहेबांच्या स्वजनांची पूर्ती होवू शकली नाही.

सारांश:-

बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेला राज्य समाजवादाचा ढाचा स्विकारला असता तर बाबासाहेबांच्या स्वजातील भारत निर्माण झाला असता. देशातील चित्र वेगळेच दिसले असते. लोकशाहीच्या मार्गाने या देशात आर्थिक आणि सामाजिक समता प्रस्थापित झाली असती. शेतीचे राष्ट्रीयीकरण सत्तास्थानी शेती पद्धतीतून शेतीची उत्कृष्ट मशागत करता आली असती. त्यामुळे शेती उत्पादन वाढविता आले असते. तसेच ग्रामीण भागातील मोठ्या शेतमालकाची संरजामशाही गैरहजेरी, शेतमालकी, भूमिहीन मजुर पद्धती इत्यादी संस्था आणि सत्तास्थाने नष्ट झाली असती. खेडोपाड्यातील भूमिहीन शेतमजुर आणि शहरातील शेतमजुरांच्या विविध समस्या निर्माण झाल्या नसत्या. शेती उत्पादनाचे वाटपही समन्यायी पद्धतीने झाले असते. बेरोजगाराची समस्या अधिक बिकट झाली नसती. घटनात्मक मार्गाने या देशातील लोकांचा आर्थिक विकास घडून आला असता

संदर्भ-

- डॉ. बी. एम. कन्हाडे, (२०१७), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक न्याय आणि परिवर्तन, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, पृ. क्र. ८६
- तत्रैव-पृ. क्र. ८७
- माणगाव परिषद, (१९८२), ६१ वा स्मृति-महोत्त्व विशेषांक,
- राजेंद्र शत्रुघ्न काटकर, (२००९), एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवाद, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, पृ. क्र. १२०
- महामानव महापरिनिर्वाण दिन विशेषांक, (१९९८), पृ. क्र. ११
- डॉ. बी. एम. कन्हाडे -पूर्वोक्त, पृ. क्र. ८६
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ (२००६), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- बाबासाहेब मागाडे, (संपादन) (२००६), समग्र बाबासाहेब, पब्लिकेशन्स अँन्ड डिस्ट्रिब्युशन, सोलापूर.
- अँड. विश्वास काशयप, (२०१७), मी बुद्धिस्ट फाऊंडेशन, मुंबई.